

Nummer 3

HET LAND VAN HERLE

Historisch
tijdschrift
voor Parkstad
Limburg

2011

THEMANUMMER WO II

Foto omslag: Het pand Durlinger op de hoek van de Stationstraat en de Oranje Nassaustraat te Heerlen.

THEMANUMMER WO II

Naar aanleiding van opmerkingen van vooral onze oudere lezers hebben we besloten vanaf dit nummer een iets dikker lettertype te kiezen. We hopen daardoor op een betere leesbaarheid van de nieuwe vormgeving. De redactie

INHOUD

Bommenregen op Heerlen	93
Door Jan Bardoul	
‘Binden en Bouwen’, een schoolblad in oorlogstijd	107
Door Koos Linders	
Aan het juiste adres bij dominee G.J. Pontier (1888-1976)	115
Door Marcel Krutzen	
Mythe en mysterie. Raadsels rond de Militaire Willemsorde van Adriaan Paulen	127
Door Hans Heltzel	
Burgemeester Martin van Hoensbroek en de Rijksduitsers	139
Door Marcel Krutzen	
Aangestipt...	151
Door Roelof Braad, Mark van Dijk en Wim Nolten	

BOMMENREGEN OP HEERLEN

Door Jan Bardoul*

Het is bekend dat tijdens de Tweede Wereldoorlog geallieerde vliegtuigen hun bommenlast, die bestemd was voor doelen in Duitsland, wel eens per vergissing loslieten boven Nederland, misleid als zij waren door (een combinatie van) onvoldoende of foutieve informatie, slechte weersomstandigheden of gewoon dom toeval.

In Heerlen zijn in de oorlog tal van bommen gevallen. Een snelle inventarisatie van het aantal bombardementen op Heerlen levert op dat er op zo'n 40 dagen vliegtuigbommen zijn neergekomen.¹ Op zo'n 20 dagen waren er gewonden en op 14 dagen daarvan ook dodelijke slachtoffers te betreuren. Totaal kwamen zo'n 35 Heerlenaren om door bominslagen en er waren enkele honderden gewond geraakt, met soms blijvende invaliditeit tot gevolg. Daarnaast was er natuurlijk materiële schade, te veel om op te noemen.² Twee bombardementen springen in het oog, omdat er de meeste bommen vielen en ze de grootste materiële schade veroorzaakten. Het zijn de bombardementen van 5 oktober 1942 op de Benzenraderweg en omgeving en van 26 februari 1943 op de Willemstraat en omgeving.³

1942: een fatale vergissing

Uit een notitie in het journaal van RAF Bomber Command blijkt dat in de nacht van 5 op 6 oktober 1942 een luchtaanval wordt uitgevoerd op Aken, met 257 vliegtuigen. Het weer boven Duitsland is aanhoudend slecht. Mede als gevolg daarvan markeert een aantal 'pathfinders' het verkeerde doel - Geleen in plaats van de Duitse stad Aken -, waardoor de meeste voor Aken bestemde bommen in Geleen en omgeving terecht komen. De gevolgen zijn verschrikkelijk: 83 mensen worden gedood en 22 gewond en 3000 mensen raken dakloos.

Slechts een tiental bommenwerpers verschijnt uiteindelijk boven Aken (Burtscheid) en werpt daar zijn bommenlast af.⁴

Heerlen wordt in de notitie van de Royal Air Force in het geheel niet genoemd, maar... *'...vele vliegtuigen boven de stad ... brandbommen in het zuiden ... Ambachtsschool brandt ... 40 lichtkogels in westelijke richting ... brisantbom gevallen tussen Molenberg en Terwinselen ... kolonie Welten staat in brand ... brand hoek Valkenburgerweg ... op 4 plaatsen brand in de Hamerstraat ... brand richting Vroedvrouwenschool ... brisantbom op onderste Caumer...brand Hessellestraat...tijdbom Welterlaan...huis ingestort Benzenraderweg ... gemeente Geleen staat in lichterlaaie...'*

Deze berichten en nog vele andere stromen binnen bij de commandopost van de luchtbeschermingsdienst in Heerlen. Er heerst grote verwarring in de stad.

Het is maandag 5 oktober 1942, half elf 's avonds. Motorgeronk klinkt van laagvliegende vliegtuigen, schijnwerpers verlichten de hemel, lichtkogels verdrijven de duisternis in de straten, er klinkt afweervuur. Loeiende sirenes

De uitgebrande huizen aan de De Hessellestraat (Burg. Waszinkstraat). Foto: collectie L. Loffeld

waarschuwen: luchtalarm! De bevolking haast zich naar de schuilkelders. Zware explosies doen de huizen schudden op hun grondvesten. Overal klinkt glasgerinkel, dakpannen vliegen door de lucht, daken storten in en op talloze plaatsen breekt brand uit.

Mevrouw Van de Weyer-Palmen uit de Oliemolenstraat schrijft in haar dagboek: "Om kwart voor tien plotseling bekend motorgeronk in de lucht en zwaar afweergebulder. [...] Ons huis dreunde en overal zag G. van boven uit vuur en lichtstralen. [...] Een afweergeschut dat gewoon tusschen de huizen (op het pleintje hier naast de trouwlinde van Juliaantje en Bernhard) stond gemonteerd op een vrachtwagen heeft hoogst waarschijnlijk veel ertoe bijgedragen dat we gewoon zaten te trillen bij de schoten. Mevr. Reuters hiertegenover die zat te kaarten schrok zoo hevig dat ze een uur later door hartverlamming is overleden."⁵

Na ongeveer een uur is het voorbij. De laagvliegende vliegtuigen zijn verdwenen, het afweergeschut zwijgt. De schijnwerpers en de lichtkogels zijn gedoofd, maar de vele branden veroorzaken spookachtige beelden in de verlaten straten van de stad.

Hulpdiensten rukken uit

Vanuit verschillende delen van de stad komen verzoeken om hulpverlening. De Heerlense brandweer zet in totaal 95 manschappen in om op de vele brandmeldingen te kunnen reageren.⁶ Tussen half elf in de avond van 5 oktober en de vroege ochtend van 6 oktober verricht de Heerlense brandweer bluswerkzaamheden in de vele woningen en gebouwen (zie kader).

Ook de luchtbeschermingsdienst draait op volle toeren: De wijkploeg Welten verleent assistentie bij het verwijderen en blussen van de brandbommen in de woninggroep Mergelsweg en in de Weltertuijstraat. De wijkploeg Heerlerbaan assisteert bij de branden op de Heesberg en zet terreinen af in de Caumer, waar vermoedelijk een 'blindganger' is gevallen. De blokploeg Meezenbroekerweg maakt enkele brandbommen onschadelijk in de Oude Kerkstraat en omgeving. De blokploeg Ch. de Hesselleplein verleent hulp

Woningen die brand vatten tijdens het bombardement:

Hamerstraat 5 (familie Van Hoorn)	De Hesselstraat 12 (familie Adriaans)
Hamerstraat 10 (familie Theunissen)	De Hesselstraat 69 (familie Pastoor)
Hamerstraat 11 (familie La Pierre)	De Hesselstraat 71 (familie Heeren)
Hamerstraat 19 (familie Merkelbagh)	De Hesselstraat 73 (familie Voskuilen)
Hamerstraat 31 (familie Schrijnemakers)	De Hesselstraat 75 (familie Loffeld)
Hamerstraat 35 (familie Beckers)	
Hamerstraat/hoek Smedestraat (familie Platz-beecker)	Valkenburgerweg 9 (familie Verouden)
	Valkenburgerweg 23 (familie Simons)
Burg. De Hesselplein (familie Roumen)	Coriovallumstraat 35 (familie Bouts)
Burg. De Hesselplein (Ambachtsschool)	Coriovallumstraat 44 (familie Somers)
	Coriovallumstraat (Werkplaats ATIB)
Heesbergstraat 4 (familie Kuiper)	
Heesbergstraat 6 (familie Herberghs)	Bekkerveld (Kweekschool)
Heesbergstraat 8 (familie Houben)	
Heesbergstraat 9 (familie Van Eijk-Garé)	Kaldenbornweg 84 (familie Boesten)
Heesbergstraat 15 (familie Zanetti)	
Heesbergstraat 17 (familie De Jager)	Geleenstraat 67 (familie Al)
Heesbergstraat 17a (familie Van Loop)	
Benzenraderweg 158 (familie Widdershoven en familie Campers)	

bij het blussen van brandbommen in de Hamerstraat, het houtmagazijn van de ambachtsschool en de brand in de woning aan het Ch. de Hesselplein 29. De blokploeg Valkenburgerweg wordt ingezet bij de brand bij het bedrijf A.T.I.B. in de Coriovallumstraat en haalt brandbommen uit diverse woningen. De wijkploeg Molenberg verleent assistentie bij de branden op de Heesberg en helpt bij de branden in de De Hesselstraat (de huidige Burg. Waszinkstraat) in een viertal naast elkaar gelegen woningen.

Volgens opgave van het hoofd van de luchtbeschermingsdienst zijn er 33 grotere en kleinere branden gemeld. Tientallen mensen worden geëvacueerd uit hun zwaar beschadigde huizen, de ontreddering is groot. Nog dagenlang zijn ploegen van de luchtbeschermingsdienst in de weer om niet-ontpofte brandbommen onschadelijk te maken en op te ruimen.

Bommen

Staaftbrandbommen vallen over de gehele gemeente verspreid, naar schatting minstens 240. Fosforrubberbommen komen terecht op de Welterlaan, de Benzenraderweg, in het veld tussen Welten en Benzenrade en op de Oude Molenweg nabij Carrosseriefabriek Van Well en Goerke. Bij Garage Bak-Nefkens, Geleenstraat 66, ligt een niet-ontbrande fosforbrandbom in de dakgoot.

Brisantbommen vallen even ten zuiden van de Kloosterkensweg in het veld,

waar er drie met enorm geweld tot ontploffing komen. Op de Benzenraderweg, ter hoogte van huisnummer 277, ontploffen drie brisantbommen op ongeveer 50 meter van elkaar in westelijke richting van de weg. De woning met huisnummer 158 wordt volledig verwoest door een brisantbom die op enkele meters afstand ontploft.

Schade

De materiële schade is enorm. De vele branden en de enorme - door de exploderende brisantbommen veroorzaakte - drukgolven richten grote verwoestingen aan. De Benzenraderweg en omgeving blijkt het zwaarst te zijn getroffen. Tussen de Leonard Stassenstraat en de De Hessellestraat zijn 16 woningen ernstig tot zeer ernstig beschadigd of zelfs geheel verwoest, in de nabij gelegen Mr. Adriaan Sassenstraat 15 woningen.

De achterzijde van de huizen De Hessellestraat 77, 75 en 73.

Foto: collectie L. Loffeld

Ook de De Hessellestraat is niet gespaard gebleven, net zo min als de Heesberg, Zes respectievelijk vijf huizen moeten door de bewoners onmiddellijk worden verlaten.

In haar dagboek schrijft mevrouw Van de Weijer enkele dagen later: "Zijn vandaag naar het Bekkerveld gewandeld. Troosteloos ziet het er uit. Hele buurt huizen onbewoonbaar. Vele huizen uitgebrand en waar bom terecht kwam alleen maar puin. Ontzettend veel ruiten uit de sponning geblazen, ook MTS heeft veel glasschade. Deuren half gekraakt hangen in de huizen. HBS

ook veel glasschade. [...] Bekkerweg verschillende ruiten kapot en Benzenraderweg ravage. Drie huizen weggevaagd, veel branden en andere huizen zoo ontzet dat ze zullen ontruimd moeten worden."⁷

Als twee dagen later de Dienst Publieke Werken een voorlopige balans opmaakt, blijken 45 huizen onbewoonbaar. Ruim 200 mensen hebben hun woonruimte moeten verlaten en zijn dakloos geworden. In totaal zijn ongeveer 75 gezinnen geëvacueerd.⁸ De luchtbeschermingsdienst zet de omgeving af om plundering tegen te gaan, en stelt wachtdiensten in. In de eindrapportage wordt de schade geraamd op f. 270.615,16 aan in totaal 845 panden, waarvan 45 onherstelbaar, 112 zwaar en 103 iets minder zwaar beschadigd en de rest licht beschadigd, voornamelijk glasschade.⁹

Slachtoffers

In de Kweekschool voor onderwijzeressen aan de Burg. Lintjensstraat (Bekkerveld) worden de burgers opgevangen, die hun huizen noodgedwongen hebben moeten verlaten. Hun namen worden geregistreerd. In de loop van de nacht worden velen van hen bij familie en bekenden ondergebracht.

Opgave van de Dienst Publieke werken van de woningen die als gevolg van bominslag onbewoonbaar zijn:

<i>Benzenraderweg</i>	<i>Mr Adriaan Sassenstraat</i>	<i>Pluijmaekerstraat</i> 3 Peeters
150 Hoefman 152 Smeets	1 Van Stokkum	5 Tempelman
154 Buijink	2 Ouwerkerk 3 Smit	7 Thieman
156 Latten	4 Kuijpers	
156 Jevsenak	5 Van der Meulen 6 Meijer	<i>De Hessellestraat</i>
158 Widdershoven	7 Ligtenberg	9 Eijssen
158 Campers	8 Theuns	69 Pastoor
158 Meijs	9 Te Hoonte	71 Heere
172 Goerke	10 Hoefman 11 De Graaf	75 Loffeld
175 Van Diepen	12 Meurs	77 Lendfers
177 Heerspink	13 Stegerhoek	
179 Starremans	15 Dijkstra 17 Spit	<i>Heesbergstraat</i>
181 Jägers		huisnummer 4 Kuijper
181 Dijkstra		6 Herberghs
183 Van der Meulen		15 Zanetti
185 Trienekens		17 Jägers
187 Zeekaf		17a V.d. Loop
191 Kramer		
193 Bierman		

Ook in het Grand Hotel, Hotel Roberts en Hotel Du Nord vinden getroffenen onderdak.

De artsen van de Bergh en Timmers, samen met leden van de E.H.B.O., bieden hulp in de noodverbandplaats, die is ingericht in de bewaarschool Bekkerveld en in het evacuatiecentrum in de Kweekschool. Er worden veertien gewonden geregistreerd, waarvan er vijf in het ziekenhuis worden opgenomen. Het merendeel heeft verwondingen aan het hoofd. Daarnaast worden diverse patiënten verzorgd in verband met lichte verwondingen.

Aan de Benzenraderweg zijn de gevolgen van de bominslag dramatisch. In het pand met huisnummer 158, waar twee gezinnen woonachtig zijn, zijn zeven dodelijke slachtoffers te betreuren. Er wordt slechts één overlevende gevonden in de kelder van het totaal verwoeste huis. Op dinsdag 6 oktober halen reddingsploegen zes van de zeven dodelijke slachtoffers onder het puin vandaan.

Ook de bewoner van Benzenraderweg 172, de heer Goerke, die zich tijdens de explosie van de brisantbom op straat bevindt, overleeft het geweld niet. Hij overlijdt twee dagen later in het ziekenhuis aan zijn verwondingen.¹⁰ De overige bewoners van het pand Benzenraderweg 172, die samen met een aantal buurtbewoners in de kelder van het huis beschutting hebben gezocht, in totaal ongeveer 20 personen, kunnen wonder boven wonder ongedeerd het grotendeels verwoeste pand verlaten.

Berichtgeving

In de dagen na deze rampzalige gebeurtenissen melden de regionale kranten *Limburger Koerier* en *Limburgsch Dagblad* met een kort ANP-bericht: "In den nacht van Maandag op Dinsdag hebben de Britten wederom boven Nederlandsch gebied gevlogen. Van de burgerbevolking werden 20 personen gedood en 13 zwaar gewond. Bovendien werd een groot aantal personen licht gewond. Enkele personen worden nog vermist. Een aantal gebouwen, waaronder twee ziekenhuizen, zijn vernield."¹¹

In een column in het *Limburgsch Dagblad*, getiteld: 'Het resultaat van luchtaanvallen!', staat te lezen: 'Geregeld kan men in deze courant korte sobere berichten vinden, maar met een inhoud vol tragiek. Plaatsen en omstandigheden worden niet genoemd, het is duidelijk waarom [...]. De berichtgeving is niet alleen sober, maar ook feitelijk onjuist, als gevolg van de onverbiddelijke censuur door de Duitse bezetter.'¹²

Mevrouw Van de Weyer zegt in haar oorlogsdagboek over deze berichtgeving: "Nu waardeeren we pas de 'vrije' pers (zum kotzen). Uit je eigen gemeente weet je niet wat er gebeurt is. Alleen de 'dood'-advertenties geven je een klein beeld!"¹³

Foto's van de aangerichte schade zijn er nauwelijks. Sinds augustus 1941 is de vervaardiging en verspreiding van fotografische en andere afbeeldingen van door oorlogsgeweld in het bezette Nederlandse gebied verwoeste gebouwen verboden. 'Zodanige afbeeldingen dienen terstond bij de vervaardigers en verspreiders in beslag te worden genomen', zo bericht de Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken aan de burgemeesters.¹⁴

Heerlen rouwt

Drie dagen na de rampzalige gebeurtenissen verschijnen de rouwadvertenties met de namen van de overleden slachtoffers in het *Limburgs Dagblad* en de *Limburger Koerier*.¹⁵

Vier leden van het gezin Widdershoven, drie leden van het gezin Campers, allen woonachtig Benzenraderweg 158 en hun buurman de heer Bernard Goerke verloren het leven bij dit tragische vergissingbombardement van de Britse luchtmacht. Op vrijdag 9 oktober vinden de plechtige uitvaartdienst en de begrafenis plaats.

"De lijkstoet werd opgesteld bij het St. Jozefziekenhuis, waar de stoffelijke resten waren opgebaard. Het was een

Ter liefde van
JEZUS, MARIA, JOZEF, H. MOEDER ANNA.

†

Laten we — nog diep onder den indruk van de ontzettende ramp in den nacht van 5 October — in het H. Misoffer en in ons gebed gedenken, de zielen van

Arnold Campers, 43 jaar oud,
in leven Echtgenoot van Adriana, Antonia Beljaers,
Cornelia Campers, 19 jaar oud,
Odilia Campers, 9 jaar oud,
Vincent Widdershoven, 57 jaar oud,
en zijn Echtgenote
Maria Widdershoven-Kusters, 54 jaar oud,
Josephina Widdershoven, 27 jaar oud,
Gertruda Widdershoven, 15 jaar oud.

In den laten avond van 5 October 1942 stierven zij als slachtoffers van een vreeselijk ongeluk. Vereenigd in den dood, mogen zij thans leven bij God. Daarom bidden wij:

Gebed.

Wij vragen U, o Heer, verlos de zielen van Uw dienaren en dienarens van iedere band van schuld, opdat zij, in de heerlijkheid der verrijzenis, te midden van Uwe Heiligen en uitverkorenen opgewekt, weer mogen leven. Door Christus onzen Heer. Amen.

Mijn Jezus, Barmhartigheid.

K. 1970

MIJN JEZUS, BARMHARTIGHEID!

†

In uwe gebeden wordt aanbevolen de ziel van zaliger

BERNARD GOERKE,
in leven Echtgenoot van
Martha, Emma, Helena Rönisch

Geboren te Plautzig, den 3 Januari 1886 en voorzien van de Genademiddelen der H. Kerk, overleden den 7 October 1942 in het St. Joseph-Ziekenhuis te Heerlen, als slachtoffer van een ontzettende ramp. Hij werd begraven op het R. K. Kerhof aldaar.

Roem niet op den dag van morgen, want gij weet niet wat de naastvolgende dag brengen zal. (Spr. 27.)

Voor hen, die in U gelooven, o Heer, wordt het leven slechts veranderd, niet weggenomen.
(Praef. der H. Mis v. overledenen.)

In het geloof zijner kinderjaren, dat de overledene terugvond, had hij de kracht, om het zware kruis van lijden en sterven gelaten te aanvaarden.

Gebed.

O God. Wien het eigen is, altijd medelijden te hebben en te sparen, wees de ziel van Uw dienaar Bernardus genadig, opdat zij, van de banden der sterfelijkheid bevrijd, waardig worde, tot het eeuwig leven over te gaan.
Door Christus onzen Heer. Amen.

K. 1970

✠

Door een noodlottig ongeval werden van ons weggerukt onze dierb. Ouders, Grootouders en Schoonouders

VINCENT WIDDERSHOVEN
oud 57 jaar

MARIA WIDDERSHOVEN KUSTERS
oud 54 jaar

en onze Zusjes en Verloofde

MARIA JOS WIDDERSHOVEN
oud 27 jaar

GERTRUDA WIDDERSHOVEN
oud 15 jaar

Wij bevelen hunne zielen in Uwe godvr. gebeden aan.

De diepbedr. familie

André Widdershoven en Verloofde.

Bertha de Lange-Widdershoven.

Herman de Lange en kinderen.

Math. Widdershoven

Hubert Meljs.

Fam. Widdershoven

Fam. de la Hay.

Fam. Meljs.

Heerlen, 5 Oct. 1942.

De plecht. lijkdienst voorafgegaan door de begrafenis zal plaats hebben op Vrijdag 9 October a.s. in de Parochiekerk van de H. Moeder Anna (R.K. H.B.S.)

Bijeenk. aan het St. Josephziekenhuis om 9 uur.

Condolatie-adres :
Hotel du Nord, Hrlin.

Overlijdensadvertenties families Campers en Widdershoven. Bron: Limburgsch Dagblad, 8-10-1942

Bidprentje van Bernhard Goerke.
Bron: collectie Bidprentjes Rijckheyt, Heerlen

✠

Door een noodlottig ongeval werden van ons weggerukt mijn inniggeliefde Echtgenoot, onze dierbare Broeder, Zwager en Oom

ARNOLDUS G. H. CAMPERS
oud 43 jaar

en mijn lieve kinderen

CORNELIA CAMPERS
oud 19 jaar

ODILIA CAMPERS
oud 10 jaar

Wij bevelen hunne zielen in Uwe godvr. gebeden aan.

Wed. Adr. A. Campers-Beljaars.

Familie Campers

Familie Beljaars.

Heerlen, 5 October '42.

De plecht. lijkdienst, voorafgegaan door de begrafenis zal plaats hebben op Vrijdag 9 October a.s. in de Parochiekerk van de H. Moeder Anna (R.K. H.B.S.)

Bijeenk. aan het St. Josephziekenhuis, om 9 uur.

Condolatie-adres:
Hotel du Nord, Hrlin.

tragisch-indrukwekkende stoet, welke werd geopend door schoolkinderen – speelgenootjes van de jeugdige slachtoffers – en de geüniformeerde groep van de afd. Heerlen van de Technische Noodhulp, waarvan wijlen de heer Goerke deel uitmaakte. Na de geestelijkheid van de St. Annaparochie volgden de met bloemen en kransen overdekte lijkwagens en de zwaar getroffen familieleden van de slachtoffers en daarna een onafzienbare stoet van autoriteiten, vrienden en kennissen. De Putgraaf en de Akerstraat waarlangs de droeve stoet kerkhofwaarts trok, was met duizenden belangstellenden omzoomd en velen van hun waren diep onder de indruk van deze tragische begrafenis,” aldus het verslag in het *Limburgsch Dagblad*.¹⁶

Het pand Stationstraat 13, waar Concert-Café 'Lido' gevestigd was, thans 'Wiener Café'.

Foto: collectie Rijkzeker, Heerlen

Het bombardement van 1943: ook een vergissing?

Kort na het invallen van de duisternis op 26 februari 1943 stijgen vanaf verschillende vliegvelden in Engeland 427 bommenwerpers op. Zij gaan de formaties vormen voor weer een massale luchtaanval op Duitsland: doel voor deze avond is Keulen.¹⁷

In het Heerlense Concert-Café 'Lido' aan de Stationstraat 13 speelt op deze vrijdagavond een orkestje vrolijke dansmuziek voor de nietsvermoedende gasten. Slechts enkele uren later komt er een abrupt en tragisch einde aan wat een onbezorgd avondje uit had moeten worden.

Al vroeg in de avond – om 20.56 uur – klinkt in opdracht van de *Luftschutz-warnzentrale* het luchtalarm in Heerlen. De loeiende sirenes waarschuwen voor naderend onheil en drijven de Heerlense burgers de schuilkelders in. Niet iedereen geeft gevolg aan die indringende waarschuwing, het is immers al zo vaak loos alarm geweest. Enkele minuten later al vliegen er tientallen Britse bommenwerpers over de stad in oostelijke richting, de ene formatie na de andere. Het geluid van het Duitse luchtafweergeschut in de verte is duidelijk hoorbaar. Stralenbundels van zoeklichten verlichten de hemel.¹⁸

In het hoofdbureau van Politie aan de Akerstraat zit het daar aanwezige personeel in de schervrije schuilkelders onder het gebouw, aldus het rapport van de waarnemend Commissaris van Politie. In de brandweerkazerne is een ploeg van de vaste kern der gemeentelijke Brandweer aanwezig en vier leden van de andere beroepsploeg. Op de posten Heerlerheide, Heerlerbaan en Gringel zijn de drie nachtpiketten van de hulpbrandweer present.

Van oefening naar harde werkelijkheid

De Luchtbeschermingsdienst houdt een kaartoefening en in verband daarmee zijn de volgende functionarissen aanwezig:

Het hoofd Luchtbeschermingsdienst, ir Van de Ven, directeur van Publieke Werken.

Het plv. hoofd Luchtbeschermingsdienst, apotheker Voncken

De wnd. plv. commissaris van Politie

De commandant van de Brandweer, Ch. Bongaerts

Het hoofd van de Geneeskundige Dienst, Dokter van de Bergh

Het hoofd van de Opruimings- en Herstellingsdienst

Het plv. hoofd van de Opruimings- en Herstellingsdienst

Het hoofd van de Verbindingsdienst

De vertegenwoordiger van de Technische Noodhulp.

Dan komt meteen na het luchtalarm vanaf de uitkijkpost van de Luchtbeschermingsdienst boven in het glaspaleis van Schunck een onophoudelijke stroom meldingen op gang: ... *vliegtuigen boven de stad ... schijnwerpers en luchtafweer in oostelijke richting ... bominslag in zuidoostelijke richting ... brandbommen in noordelijke richting ... in noordelijke richting stort op grote afstand een brandend vliegtuig neer ...*

21.21 uur: *bominslag in de Willemstraat. Brand in magazijn Publieke Werken.*

21.25 uur: *in Stationstraat en Saroleastraat wordt hulpgeroep gehoord van vrouwen en kinderen.*

21.26 uur: *brand bij Durlinger in de Stationstraat.*

brand in de nieuwbouw aan de Heerenweg.

brand in het Eikenderveld.

21.40 uur: *de uitkijkpost van de Luchtbeschermingsdienst in de Vroedvrouwenschool meldt een luchtgevecht boven de stad.*

Ook bij de politie komen talloze meldingen binnen. Er wordt brand gemeld in timmerfabriek Wijsbek/Soons aan de Laanderstraat, in de bioscoop Royal, bij bouwmaterialenhandel Van der Venne en Van der Sluys, Stationstraat 62, in Café 'Stad Keulen' op de hoek van de Geerstraat/Looierstraat, bij Gertrud Fincken, Saroleastraat 44, bij Café Bracke, hoek Stationstraat/Saroleastraat, en op het terrein van Publieke Werken en Gemeentebedrijven.

In overleg met het hoofd van de Luchtbeschermingsdienst gaat de politie onmiddellijk over tot het afzetten van de volgende straten: Willemstraat, Stationstraat, Saroleastraat, Van der Maessenstraat, Honigmannstraat, Dautzenbergstraat en Oranje Nassaustraat. In verband met deze grote inzet van personeel vraagt de Heerlense politie om bijstand van 30 man Rijkspolitie. De Brandweer ontvangt een melding van brandbommen op het hoofdkantoor van Staatsmijnen, van bominslagen bij Verheugen in de Saroleastraat, in het Hollandia-theater in de Saroleastraat en bij Van Ingen in de Stationstraat.

Om 21.27 uur wordt onderbrandmeester G. Couwenbergh met één ploeg van de vaste kern met ladderwagen en Ford-autospuut ingezet voor bluswerkzaamheden in de omgeving van het station. Hieraan worden het nacht-

Het pand Durlinger op de hoek van de Stationstraat en de Oranje Nassastraat. Foto: collectie Rijckheydt, Heerlen

De dienstwoning van de hoofdopzichter Weg en Werken aan de Stationstraat. Foto: collectie Rijckheydt, Heerlen

piket Gringel en de tweede ploeg der vaste kern van de Gemeentelijke Brandweer toegevoegd.

Om 21.40 uur meldt de commandant van de Brandweer nog slechts twee ploegen ter beschikking te hebben en verzoekt om assistentie van vijf auto- of motorspuiten uit andere gemeenten, in verband met het aanhoudend aantal brandmeldingen.

Onderbrandmeester Kleynen krijgt opdracht uit te rukken naar de brand in timmerfabriek Wijsbek/ Soons aan de Laanderstraat, waar bij hij assistentie ontvangt van zijn collega de Lange en diens ploeg. De vuurgloed van de brandende houtopslag is zo groot dat gevaar bestaat voor uitbreiding van de brand naar woningen in de Geerstraat.

Om 21.59 uur meldt onderbrandmeester Couwenbergh dat het pand Durlinger door fosforbom-mengeheel is uitgebrand.

Slachtoffers en schade

Om 21.27 uur ontvangt de politie bericht dat in Concert-Café 'Lido' in de Stationstraat een man door glasscherven is gedood en dat drie andere personen vrij ernstig zijn gewond. Nader onderzoek wijst uit dat door de kracht van de bominslag in de Willemstraat in de wijde omgeving talloze ruiten zijn vernield, ook in 'Lido'. Het rondvliegend glas veroorzaakt de dood van de 23-jarige Petrus Hubertus Heynen, bakker uit Kerkrade, die het concert bezoekt. Zijn vriendin raakt gewond. Ook twee leden van het dansorkest worden getroffen door glasscherven en raken ernstig gewond. Een 24-jarige Maastrichtenaar treft hetzelfde lot. Aan de overzijde van de Stationstraat, achter het hekwerk van de

Grote materiële schade aan de Willemstraat. Dit is de achterzijde van de woningen met de oneven huisnummers. Foto: collectie Rijkzeker, Heerlen

Nederlandse Spoorwegen bevindt zich het huis van de hoofdopzichter Weg en Werken. Deze 48-jarige Joseph van den Berg staat in de deuropening van de bijkeuken om het schouwspel in de lucht gade te slaan als op circa 30 meter afstand de enorme bomexplosie in de Willemstraat plaats vindt. Hij wordt bedolven onder het puin van zijn instortende woning en is op slag dood. Volgens het politierapport zijn er 25 personen licht gewond geraakt. De materiële schade is aanzienlijk. Tengevolge van brand en explosies zijn 29 woningen onbewoonbaar, 38 woningen ernstig beschadigd, terwijl 150 woningen grote en 250 woningen minder grote glasschade hebben. Met name in de Willemstraat is de schade zeer aanzienlijk. Op 19 plaatsen is brand uitgebroken. Op een aantal plaatsen zijn fosforrubberbommen door de bewoners zelf geblust.

Om 22.25 uur klinkt het sein 'veilig' en is het luchtalarm ten einde. Om 23.25 uur verklaart het plv. hoofd van de Luchtbeschermingsdienst dat alle branden zijn geblust. Timmerfabriek Soons en het pand Durlinger zijn geheel uitbrand.

*De omgeving van de bominslag aan de Willemstraat. Geheel rechts de voetgangersbrug over het spoor.
Foto: collectie Rijckheyt, Heerlen*

Noodhulp en herstel

Voor de opvang van de bewoners van de onbewoonbaar geworden huizen is het Evacuatiegebouw Bekkerveld - de Kweekschool - in gereedheid gebracht. De kloosterzusters, geholpen door leden van de E.H.B.O. uit de wijk, ontfermen zich over de 32 evacués, die tussen 23.00 uur en 03.00 uur binnendruppelen. "Zij werden door de zorg van de Eerwaarde Zusters op koffie onthaald, kregen gelegenheid zich te verfrissen en werden daarna naar de slaapzaal gebracht, waar zij, geholpen door de dames van de E.H.B.O., zich ter ruste konden begeven," aldus het rapport van de leider van het evacuatiegebouw, de heer van der Does.

Mevrouw van de Weyer-Palmen uit de Oliemolenstraat schrijft in haar dagboek: "Om 11 minuten voor negen passage (van vliegtuigen) dat dra zo veel was dat het luchtalarm gegeven werd. We zaten in de kelder toen we fluittoon en iets van geratel hoorden voorbischieten. Daarna een geluid alsof er een vliegtuig neerviel. Guill schrok hevig en bukte alsof je het daardoor kon afwenden [...]. Guill ging boven kijken omdat we glas hoorden rinkelen. Wij goddank niets, doch in de buurt wel. G. kwam weer beneden met de boodschap grote brand ergens in de buurt van het station. Heerlen was verlicht en alle huizen met glasschade lieten licht uitschijnen. Alle straten waren afgezet maar door telefoon vernamen we dat de hele Willemstraat tot ver over het spoor geen ruit meer heel is en veel gebouwen ontzet. Daken enz. vernield."

Op zaterdag 27 februari schrijft ze: "Ben vanmorgen naar de stad geweest. Wat een ravage, te beginnen op de Akerstraat, Vlek enz. enz. Pfaff geen ruit meer heel. Groot gebouw Schunck dat uit glas bestaat is onherkenbaar. Maison Chic geen ruit meer, alle rolluiken bij V en D (Hotel Cloot) in de

BEKENDMAKING

De Burgemeester van Heerlen brengt ter kennis van belanghebbende slachtoffers van den bominslag d.d. 26 Februari j.l., dat vanwege het Departement van Sociale Zaken (Bureau Herstelfonds) in Café „Ruto”, Saroleastraat 13 alhier, vanaf heden zitting zal worden gehouden iederen dag van 9-12 uur en van 14-17 uur tot het verstrekken van z.g. „Overbruggingssteun” (uitkeering van levensonderhoud e.d.).

De Burgemeester voornoemd,
VAN GRUNSVEN.

HEERLEN, 1 Maart 1943.

K 1373

Pamflet waarop de burgemeester de slachtoffers van het bombardement oproept zich te melden. Bron: Rijckheyt, Heerlen, archief PWH, inv.nr. 2482(B)

griezeligste vormen. Leo Durlinger leeggebrand [...]. Bom kwam terecht achter de huizen Willemstraat over het spoor, dus achter de bierbrouwerij Amstel, daardoor alle huizen in de Willemstraat defect. Veel brand-fosforbommen. Soons is ook weer afgebrand. Treinen lopen van Eikenderveld uit en niet vanaf station. Vanmorgen waren alle straten rond het station weer afgezet.”¹⁹

De dagen na het bombardement zijn de hulpdiensten nog druk bezig met het ruimen van puin, het herstel van glasschade en het opsporen en onschadelijk maken van niet ontplofte brandbommen. Het herstel van het groot aantal beschadigde woonhuizen, winkelpanden en werkplaatsen zal veel meer tijd kosten. Er was voor f. 349.598,03 schade aan in totaal 1055 panden. Als de uiteindelijke balans is opgemaakt blijkt dat daarvan 40 panden onbewoonbaar zijn verklaard en worden afgebroken. 34 panden zijn zwaar beschadigd, 15 minder zwaar en de rest heeft lichte beschadigingen.²⁰

In tegenstelling tot het bombardement van 5 oktober 1942 is er nu geen sprake van een vergissing, maar meer van noodlot. Waarschijnlijk hebben enkele bommenwerpers zich van hun bommenlast ontdaan, toen zij werden aangevallen door Duitse nachtjagers. Keulen wordt op deze avond zeer zwaar getroffen, 1014 ton(!) bommen richten er verschrikkelijke verwoestingen aan.

Tot slot

De sporen van de rampspoed die Heerlen treft op die noodlottige avonden in de herfst van 1942 en in de winter van 1943, zijn reeds lang uitgewist. De meeste huizen zijn hersteld, bomkraters zijn opgevuld. De herinneringen zijn vervaagd. Alleen op de Algemene Begraafplaats aan de Akerstraat herinneren nog enkele grafstenen met de namen van de slachtoffers aan de trieste gevolgen van de noodlottige bommenlozingen van de Britse vliegtuigbemanningen.

* J.W.L. (Jan) Bardoul is amateur-historicus en voorzitter van de Heemkunde-vereniging Heerlen-Stad.

Noten:

1. Gemeten over de periode mei 1940 t/m maart 1945. In 2010 liet de Provincie Limburg het aantal bombardementen op Parkstad Limburg inventariseren in verband met de aanleg van de buitenring. In de bijlage bij dit rapport is een tabel opgenomen met een uit allerlei archieven samengestelde, wat onnauwkeurige, opgave. Zie: *Deelrapport Explosievenonderzoek behorende bij het inpassingsplan Buitenring Parkstad Limburg* [Maastricht 2010]. Hierin bijlage 1: H. Spierings, *Historisch onderzoek, probleeminventarisatie naar conventionele explosieven uit de Tweede Wereldoorlog in de gemeenten Brunssum, Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Nuth en Schinnen* [Vriezenveen, Leemans Speciaalwerken BV, 2010], p. 11-18 (geraadpleegd op de projectwebsite www.buitenring.nl op 10-8-2011). De verslagen van Heerlense bombardementen zijn terug te vinden in RhH, Archief 070 Luchtbeschermingsdienst der Gemeente Heerlen 1934-1951 (LBDH), inv.nrs. 132-136; Archief 067, Dienst Publieke Werken Heerlen 1915-1981 (PWH), inv.nrs. 2468 t/m 2489 en Archief 016 Gemeente Heerlen 1919-1981 (AGH), dossiers oorlogsschade, resp. hulpverlening aan oorlogsslachtoffers en luchtbeschermingsdienst.
2. Meegerekend de crash van een Engels vliegtuig op 14 mei 1943 op huizen aan de Schelsberg, waar 3 doden en 2 zwaargewonden te betreuren vielen.
3. RhH, LBDH, inv.nr. 132 en 133.
4. Vermeld in: Wim Van der Linde, 'Het bombardement van Geleen op 5 oktober 1942', in: Tijdschrift Heemkundevereniging Geleen 28[2007] 2, 19 e.v. Originele bron waarschijnlijk: National Archives, Kew, Richmond, UK, Dagboeken van de *Royal Air Force Bomber Command*. Zie: <http://www.raf.mod.uk/bombercommand/oct42.html> (geraadpleegd 10 augustus 2011).
5. RhH, E.J.M. van de Weyer-Palmen, 1940-1945: *Oorlogsdagboek*. XXII dln. Manuscript in bibliotheek (VdW). Dl. XII, op de genoemde data.
6. Savelberg, Toon, *Van blusemmer tot schuimkanon. De Heerlense brandweer van 1862-1984* [Heerlen, 1984].
7. RhH, VdW, deel XII.
8. RhH, PWH, inv.nrs. 2472 en 2475.
9. RhH, PWH, inv.nrs. 2472 en 2475. Berekend naar prijspeil 9 mei 1940.
10. RhH, LBDH, inv.nr. 134; RhH Collectie bidprentjes. Bernard Goerke. RhH, Limburgsch Dagblad, overlijdensadvertentie 8 oktober 1942.
11. Limburger Koerier, 7 oktober 1942 en Limburgsch Dagblad, 7 oktober 1942.
12. Limburgsch Dagblad, 9 oktober 1942
13. RhH, VdW, deel XII.
14. RhH, 016 AGH, dossiers, inv.nr. Z 1624, Brief Departement van Binnenlandse Zaken, No. 28439 Afd. B.B.Bur.O.O.enV, 1941.
15. Limburger Koerier, 8 oktober 1942 en Limburgsch Dagblad, 8 oktober 1942.
16. Limburgsch Dagblad, 10 oktober 1942.
17. Wikipedia 'Bombing of Cologne in World War II': http://en.wikipedia.org/wiki/Bombing_of_Cologne_in_World_War_II#cite_note-diary-6 [geraadpleegd op 10-8-2011] citeert: <http://www.raf.mod.uk/bombercommand/feb43.html> met de transcriptie of inhoudsopgave van de dagboeken van de *Royal Air Force Bomber Command*. De originelen ervan berusten in National Archives, Kew, Richmond, UK.
18. RhH, LBDH, inv.nr. 133; PWH, inv.nr. 2476 en 2482.
19. RhH, VdW, deel XIII.
20. RhH, PWH, inv.nrs. 2476 en 2482. Berekend naar prijspeil 9 mei 1940.

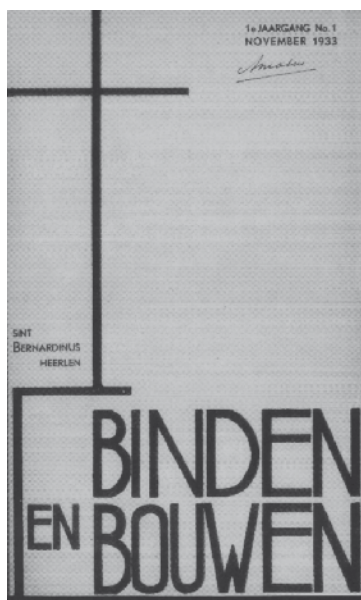
'BINDEN EN BOUWEN'

Een schoolblad in oorlogstijd

Door Koos Linders*

In 2013 zal het Bernardinuscollege te Heerlen het 100-jarig bestaan vieren. Het schoolblad van het college, *Binden en Bouwen*, memoreert in datzelfde jaar haar 80-jarig bestaan. Het blad ken een rijke en markante geschiedenis, veel redactieleden zouden later een belangrijke positie in de Nederlandse samenleving innemen: Pé Hawinkels, Ruud Groen, Harrie Geelen, Jo Ritzen, Thijs Wöltgens, Jan Mans, om er maar enkelen te noemen.

De Tweede Wereldoorlog vormde wel een van de meest bewogen periodes in de historie van het schoolblad. *Binden en Bouwen* liep voorop in het verzet tegen de bezetter en veroordeelde het nazisme hard en on-dubbelzinnig. Dat dit verzet consequenties zou hebben voor het schoolblad kon niet uitblijven.

1933: Het eerste nummer van 'Binden en Bouwen'. Op de kaft de kloosternaam van pater De Jong.

Oprichting van *Binden en Bouwen*

Met een "Lang hebben wij er met verlangen naar uitgezien!" heette pater Damascenus Rombouts ofm, rector van het gymnasium en directeur van de HBS van 'Sint Bernardinus' te Heerlen in het eerste nummer van de eerste jaargang (1933-1934) van 'Binden en Bouwen' (BenB) van harte welkom.¹

Ook zijn confraters Oswald Hafmans ofm, directeur van de Handelsschool en Elias van de Griendt ofm, hoofd van de voorbereidende klas hadden niets dan lof voor het initiatief van de redactie, 'Een uitgelezen gezelschap van flinke en beste jongens'.² 'Binden' wilde de redactie, en wel alle leerlingen van de scholen van Sint Bernardinus. 'Bouwen' wilden zij, 'werken tegen 'n bepaalde mentaliteit die zich uit in een uitsluitende en overdreven belangstelling voor sport, techniek, terwijl daarbij –let u wel- de belangstelling voor andere vraagstukken tot een minimum of nul gereduceerd blijft, waardoor 'n oppervlakkige beschouwer concludeert tot onverschilligheid'.³ Positief bouwen, zo werd het door de redactie nader aangeduid. De inhoud van het blad zou moeten bestaan uit bijdragen van leerlingen en oud-leerlingen over datgene, wat er onder hen leefde. De redactie verwelkomt met name bijdragen als opstellen en verhandelingen over letterkunde, techniek, staatshuishoudkunde, godsdienst, geschiedenis, toneel, beeldhouw- en schilderkunst, film. Zo denkt de redactie mee te bouwen aan de toekomst van 'onze lezers, en zoo indirekt aan die van hun latere omgeving, als Limburger, als Nederlander'.⁴

Schoolfoto (schooljaar onbekend) met op de tweede rij uiterst rechts Amatus de Jong.

Foto: Collectie Rijkheyt, Heerlen

Zoals gebruikelijk bij katholieke organisaties in die tijd, kreeg ook de redactie van BenB een geestelijke als moderator, als geestelijk leidsman en adviseur toegewezen. De moderator had als taak om erop toe te zien, dat de organisatie, waaraan hij verbonden was, de band met de katholieke kerk koesterde en zich hield aan de ideeën, afspraken en voorschriften in de katholieke zuil. Hij was als het ware de verbindingsofficier tussen het kerkelijk leergezag en de betreffende organisatie. Voor de redactie van BenB werd dat pater Amatus de Jong ofm die, zoals hij in het eerste nummer van BenB schreef, niet geaarzeld had om het moderamen te aanvaarden. Niemand kon toen vermoeden dat pater De Jong in de geschiedenis van BenB en in die van het Bernardinuscollege een hoofdrol zou gaan spelen.

Amatus de Jong werd als Nicolaas Wilhelmus de Jong op 27 januari 1884 te Hilversum geboren.⁵ Hij groeide op in een oudkatholiek milieu en kreeg zijn middelbare schoolopleiding en vorming aan het Jezuietencollege te Culemborg. In 1904 trad hij, ondanks of wellicht dank zij zijn Jezuïtische vorming, als novice in bij de Franciscanen, waar hij op 21 maart 1909 te Weert tot priester werd gewijd. Na een kort verblijf in Venray en Vorden werd hij in 1914 benoemd tot surveillant en leraar godsdienst en Latijn aan 'Sint Bernardinus' te Heerlen.

Ook werd hij aangesteld als docent theologie voor zijn confraters Renatus Ritzen, die later veel zou samenwerken met Dr. Poels, en Elias van der Griendt, die beiden als 'frater' in het klooster aan de Akerstraat in Heerlen woonden en nog niet tot priester gewijd waren.

Zijn confrater Albertus Fick (zie noot 5) tekent pater De Jong als een wilskrachtige, plichtsgetrouwe en gedisciplineerde persoon, die datzelfde ook vroeg van zijn leerlingen. Fick schrijft dat vooral toe aan De Jong's afkomst en zijn vorming op het internaat van de Jezuieten, ook wel aan het feit dat hij een Hollander is. Karel Reijnders, hoofdredacteur van BenB van oktober 1940 tot en met augustus 1941 beschrijft hem als 'de wat bazige en heel driftige, maar vooral goede pater'.⁶ Elders schrijft hij over pater De Jong:

‘... ik zie u in de klas gewild-koddig de borstel tegen het bord gooien, om de drift waartegen u onder onze ogen manhaftig moest vechten, een ongevaarlijke nooduitgang te banen.’⁷ Pater De Jong eiste veel van zijn leerlingen, maar vooral van zichzelf. Het feit dat hij geen blad voor de mond nam zou hij tijdens zijn moderatorschap van BenB overduidelijk aantonen.

De naderende oorlog

Allengs krijgt ook Sint Bernardinus met de naderende oorlog te maken. BenB bericht daar in toenemende mate over. De kaft van de 1^e aflevering van de 7^e jaargang van BenB wordt nog opgesierd met een afbeelding van Bernardinus van Siena, ontleend aan het glas-in-lood-raam van Henri Schoonbrood, dat zich boven de hoofdingang aan de Akerstraat bevindt. De hoofdartikelen gaan over St. Willibrord en zijn invloed in de Nederlanden en de zeereis met de ‘Tarakan’ naar Noorwegen, de eerste grote internationale excursie met leerlingen van het college. Alleen de ‘maandfilm’, de kroniek, maakt melding van het naderende onheil en zorgt er voor dat de wereldgeschiedenis deel wordt van de schoolgeschiedenis. ‘Maandag 11 september. De koffiekamer wordt “drooggelegd”. Pater Hafmans kan voor zijn koffie-industrie geen grondstoffen meer krijgen! Zo doet de oorlog zich ook op school al gevoelen.’⁸ Een aantal leerlingen van de hoogste klassen krijgt het bericht, dat zij bij de weermacht zijn ingelijfd. Verzoeken om uitsstel worden ingewilligd. Een zich “nare jongen” noemend lid van de redactie schrijft met de nodige neerbuigendheid over het eerste nummer van ‘Jong Leven’, het nieuwe schoolblad van ‘de meisjes-H.B.S. alhier’.⁹

De op 30 november 1939 ingezette aanval van de Sovjet-Unie op Finland brengt ook op Sint Bernardinus de gemoederen danig in beweging. De redactie begint een geldinzamelingsactie voor de Finse slachtoffers en zet andere scholen voor middelbaar, uitgebreid lager- en nijverheidsonderwijs in Heerlen aan om hetzelfde te doen. In december van dat jaar worden de docenten J. Joosten, J. Willems, A. Franck, H. Terhal, W. Smeets, W. Jacobs, L. Hakewessel, J. Wintraecken en W. Jacobs gemobiliseerd. ‘Zware, inspannende en langdurige arbeid werd van allen gevergd’, aldus de heer Joosten in zijn bericht in BenB.¹⁰ Lex Dorren van 6 gymnasium schrijft een informatief artikel over het effect van oorlogsgassen.

De actie voor Finland brengt Fl.430,- op. Trots merkt de redactie op dat meer dan de helft daarvan afkomstig is van ‘Sint Bernardinus’. In het artikel ‘Het zal waerachtigh wel gaen’ constateert de schrijver (‘H.B., 6 gymn.’) dat het met onze weermacht dik in orde is en dat er geen reden is voor defeatisme: Waterlinie en Peellinie zullen Nederland afdoende beschermen. Aflevering 4 van de 7^e jaargang biedt deel 2 van ‘Het zal waerachtigh wel gaen’, een beschrijving van Landmacht, Luchtmacht en Marine, die, naar het oordeel van de schrijver, van Nederland een krachtige jonge natie hebben gemaakt die z’n tanden kan laten zien. Toch is de redactie op zijn hoede, het land is immers in staat van beleg: ‘Toch zal voorzichtigheid moeten worden betracht. Wij hebben dan ook gemeend, na ingewonnen informaties en in overleg met een inzender, enige veranderingen in een artikel te moeten aanbrengen. Vandaar dat ons tijdschrift wat later verschijnt.’¹¹

*Docent geschiedenis
J.J.H. Joosten in
zijn uniform van de
Landmacht.*

Binden en Bouwen in verzet

Het juninummer (5) verschijnt begin juli 1940. Op de kaft is de afbeelding van Bernardinus van Siena vervangen door een kort en krachtige titel: 'BINDEN EN BOUWEN' Tijdschrift uitgegeven door de leerlingen van "St. Bernardinus". De kleurstelling is duidelijk. De kaft is fier in drie vlakken verdeeld: rood, wit en blauw. Op pagina 86 treft de lezer een paginagrote foto aan van koningin Wilhelmina met als onderschrift: trouw aan oranje, ook in donkere tijd. Een anonieme scribe verhaalt de belevenissen van een aspirant-officier tijdens de eerste vijf dagen van de oorlog. Rector pater Bouwman roept op tot vertrouwen in de toekomst. De 'maandfilm' laat vrijdag 10 mei 1940 leeg, woorden-loos.

Het meest markante en, wat later zal blijken, het meest spraakmakende is echter de eerste aflevering van de serie 'Onze houding' van Pater De Jong, waarmee de aflevering opent. 'Na een eerlijke kamp met een overmachtige vijand, mogen wij, hoewel verslagen, ons voortbestaan als onafhankelijk volk wel verdiend achten. ... Men moge gerust van ons weten, dat wij de opgedrongen bezetting tegen onze wil ondergaan en blij zullen zijn, als de Nederlandse driekleur weer waait over een bevrijd land. ... Wie ruggegraat heeft, bewijze nu zijn trouw. ... Stellen wij ten slotte ons onwankelbaar vertrouwen op Hem, van wie wij in het oude "Wilhelmus" zingen:

Mijn schild ende betrouwen

Zijt ghij, o Godt, mijn Heer!¹²

In de volgende afleveringen neemt pater De Jong geen blad voor de mond. Ongemeen fel krijgt in aflevering 2 van 'Onze houding' de NSB er danig van langs.¹³ 'Wrange kritikasterij', noemt hij hun kritische opmerkingen over de Nederlandse samenleving van vóór de oorlog. Ze zullen geen voet aan de grond krijgen. Het staat vast, dat 'de Nederlander nooit vrijwillig en duurzaam een politiek systeem zal overnemen, maar zijn eigen geestelijk huis wil bouwen.'

De 'maandfilm' van nummer 6 van jaargang 7 zorgt, ondanks alles, voor een humoristische noot. Maandfilmer Karel Reijnders noemt het gedrag van 5 gymnasium na 10 mei opmerkelijk goed, hetgeen een summum van 'dege-lijke deugdzaamheid' doet vermoeden. Niets is minder waar: de heren waren volgens hem onder de indruk geraakt van een jongedame op de vlucht voor het oorlogsgeweld. Deze jongedame was Charlotte van Berckel, die door rector Bouman 'in gesloten kleding en tot aan de vakantie' tot het gymnasium was toegelaten om haar studie te kunnen voortzetten.¹⁴

Het eerste nummer van de achtste jaargang bevat wederom een 'Onze houding'. Deze bijdrage is gedateerd op 12 september 1940. Het voorwoord van pater De Jong, 'Bij de achtste jaargang,' dat gedateerd is op 12 oktober 1940, bevat een opmerkelijke passage: 'Nadat ik deze inleiding beëindigd had, ontving ik van de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch, ingevolge van enz. enz., o.a. de vraag, wie voor het gepubliceerde in B. en B. de verantwoording draagt. Hierop heb ik geantwoord, dat ik mij persoonlijk, zonder enige beperking, geheel verantwoordelijk stelde voor alles, wat in ons tijdschrift zou verschijnen.'¹⁵ Het tekent de persoonlijkheid van pater De Jong, dat hij zich niet wil verschuilen achter de redactie. Hij, en

alleen hij, weet zich verantwoordelijk voor de inhoud. Toch kent hij zijn pappenheimers in de redactie, want hij sluit zijn voorwoord onderkoeld af met: 'Redactie en medewerkers zullen zich zelf vooral in hun poging tot humor, wel willen controleren, opdat ik geen sensationeel avontuur beleef.'¹⁶ Toch kon hij in de redactievergaderingen bescheiden grapjes maken over hoe hij op het Witte Huis in Maastricht bij de Sicherheitsdienst ter verantwoording geroepen was over BenB en 'de heren diplomatiek van antwoord gediend had'.¹⁷

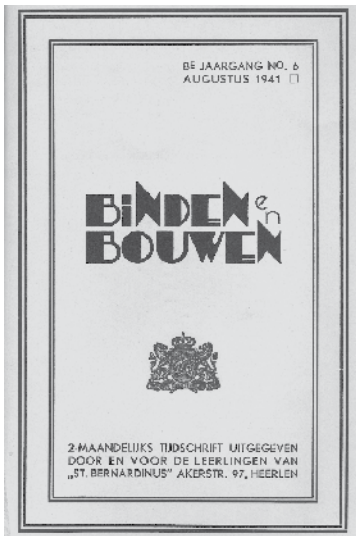
In al zijn bijdragen richt hij zich tot de jongeren, tot leerlingen en oud-leerlingen van St. Bernardinus. Ook de nummers 2, 3, 4 en 5 van de achtste jaargang openen telkens met 'Onze houding', waarin pater De Jong schrijft over het 'zwaar beproefde vaderland', onze volksaard die 'mede gevormd is door de beginselen die leven in het Christendom'. Hij roept op tot een 'fiere, zelfbewuste houding' tegenover de bezetter, tot helderheid én zelfbeheersing in het tonen van nationale gevoelens. Onomwonden herdenkt hij 10 mei: 'Natuurlijk behoort elk demonstratief gebaar achterwege te blijven, niet alleen omdat het geweld nog over ons ligt, maar ook en vooral omdat zo iets niet strookt met de piëteit, waarmee wij onze gevallen Nederlandse helden willen herdenken en niet past bij de diepe rouw, waarin wij de 10de Mei weer beleven.'¹⁸

Al waren zijn artikelen diplomatiek gesteld, de inhoud liet niets te raden over. In het juninummer eindigt hij 'Onze houding' met een gebed, dat uiteindelijk de doorslag heeft gegeven voor een totaal verschijningsverbod van BenB:

"God van Barmhartigheid, laat de legers die op onze eigen bodem staan, spoedig terugkeren naar het punt, waarvan zij zijn uitgegaan, opdat wij in vrijheid, in eigen kring, in eigen stijl, met eigen vlaggen en eigen lied, onze eigen idealen mogen beleven. Mogen wij, als een nieuwe jeugd, in nieuwheid van leven, in een nabije toekomst, weer meebouwen aan het huis dat in ons Holland staat.

God van Sterkte, vorm ons tot onkrimpbaar materiaal, opdat wij in consequent geloofsleven hen steeds afwijzen, die de vragen van de hemel ongeschikt wensen te maken aan hun systeem. Maak ons doof, wanneer domheid en laster in ons traditioneel christelijk erfgoed de vrije teugel wordt gelaten en houd ons door uw genade afzijdig, als onze neus niet snuift de geur van onze Nederlandse landouwen. – Amen."¹⁹

De kaft van het schoolblad is bij iedere aflevering getooid in de kleuren rood, wit en blauw, op verschillende manieren vorm gegeven. Vanaf aflevering 3 siert het wapenschild van Nederland, 'Je maintiendrai', eveneens de omslag. De maandfilmer maakt melding van de 'zuivering' van de leerlingenbibliotheek en roept op tot medewerking aan de maatregelen, die 'Pater Directeur' heeft afgekondigd, 'opdat onze opvoeding in nationale, d.i. Nederlandse geest ongestoord voortgang kan vinden'. Er verschijnen artikelen die een pleidooi houden voor het gebruik van zuiver Nederlands en over 'de liefde tot zijn land die ieder aangeboren is'. De redactie lardeert ieder nummer van de achtste jaargang met vaderlandslievende spreuken als: 'Nieuw leven bloeit uit de ruïnes op. Weest één – één – één' en: 'Door het

'Binden en Bouwen', augustusnummer 1941.

kennen en liefhebben van het kleine stuk vaderland waarin hij opgroeit, zal de jonge man leren ook een trouwe zoon van het gehele Nederlandse volk te worden.' Deze laatste spreuk vormt als het ware een onderschrift voor een paginagrote fotocollage, gemaakt door pater De Jong, ook een enthousiast amateurfotograaf, waarin de redactie alle lezers een zalig nieuwjaar toewenst en een banier hooghoudt met de woorden 'moed, vroomheid, trouw'.

Dit alles bleef niet onopgemerkt bij de bezetter en bezorgde pater De Jong toch de 'sensationele avonturen', waar hij in zijn voorwoord bij de achtste jaargang voor gewaarschuwd had. Verschillende keren moest hij bij de Sicherheitsdienst in Maastricht op het matje komen. Op 2 september 1941 werd hij te Maastricht ontboden om te vernemen dat het schoolblad Binden en Bouwen in geen enkele vorm meer mocht verschijnen.²⁰ Zo werd BenB het eerste schoolblad in Nederland dat een verschijningsverbod kreeg. Het laatste nummer van BenB

tijdens de oorlog was toen al uitgebracht: augustus 1941. Voor het laatste schrijft pater De Jong zijn 'Onze houding':

'Sentire cum Patria, meevoelen met ons Land. Dat is wel een groot gewin, dat deze belangstelling ons heeft gebracht. Hoeveel rijker werd ons leven, toen we de lotgevallen van ons Land ondergingen als eigen avontuur en hoeveel trotser zijn we geworden op onze Nederlandse geboorte, nu we met de dag beter hebben leren inzien, hoe groot eigenlijk ons kleine Vaderland is.

Deze weinige regels had ik op papier gezet, toen 't mij wegens onvoorziene omstandigheden beter voorkwam dit artikeltje maar af te breken. In de volgende jaargang, die wellicht op een andere wijze zal verschijnen, hoop ik de draad echter weer op te vatten.

Heerlen, 21 Juli.

P. de J.²¹

De 'onvoorziene omstandigheden', de 'sensationele avonturen' waren de verhoren bij de Sicherheitsdienst. Het tekent de persoon van pater De Jong dat hij, ondanks die verhoren, tóch nog één keer 'Onze houding' liet plaatsen, nog één keer verhaalt van zijn trots op 'zijn jongens', nog één keer zijn oprechte diepgevoelde vaderlandsliefde ten toon spreidt. Dan breekt hij, dramatisch en ingehouden, zijn bijdrage af.

De 'volgende jaargang' werd pater De Jong niet gegeven. Bij hem werd kanker geconstateerd en hij moest in het St. Josephziekenhuis in Heerlen opgenomen worden. Een operatie aan de galorganen mocht niet baten. Op 15 juli 1942 werd hij bediend en hij overleed op 26 juli 1942. In het overlijdensbericht in de krant van 27 juli 1942 staat onder andere het volgende vermeld: 'In zijn kwaliteit van moderator van het schoolblad 'Binden en

Bouwen', waarvan hij de geestelijk vader was van de oprichting tot aan de opheffing van dit blad, kwam hij ook in nauw contact met de jongens, die hij tot een hoger cultureel leven stimuleerde.'²² Dit is de enige publieke tekst uit de periode oktober 1941 – juli 1942 waar gesproken wordt over de 'opheffing' van 'Binden en Bouwen'.

Zijn begrafenis op 29 juli 1942 was een 'in alle eenvoud zeer indrukwekkende plechtigheid' en werd bijgewoond door leerlingen en oud-leerlingen, docenten, mede broeders en vertegenwoordigers van het gemeentebestuur van Heerlen.²³ Pater de Jong werd bijgezet in de grafkelder onder de Bernardinuskapel aan de Akerstraat te Heerlen. 'Hij hield van de school, die aan zijn bekwaamheid en zin voor traditie en aan zijn vele gelukkige initiatieven buitengewoon veel te danken heeft. Hij hield van de jongens, die hij kende en begreep als weinigen, en voor wier ontwikkeling, opvoeding en karaktervorming hij rusteloos werkzaam is geweest,' zo staat te lezen op zijn gedachtenisprentje.

Binden en Bouwen herrijst

In oktober 1945 verschijnt het eerste nummer van de 9^e jaargang van BenB. Bernardinus van Siena siert weer de kaft en de school heeft een nieuwe naam gekregen: Sint Bernardinus College. Deze nieuwe naam is nog wat onwennig: de redactie presenteert zich als redactie van het schoolblad van het 'St. Bernardinusschool'. In zijn inleiding schrijft pater Edilbertus Hazebroek, directeur van het college: 'Met oprechte sympathie roep ik ons herboren schooltijdschrift een hartelijk welkom toe. We mogen er trots op zijn, dat niet papierschaarste de oorzaak was van zijn tijdelijk verdwijnen, maar een formeel verbod van de bezettende macht. Het beste bewijs, dat de forse toon van Binden en Bouwen niet harmonieerde met het leugenconcert van het nazidom.'²⁴ In hetzelfde nummer schrijft oud-leerling L. Simons een In Memoriam voor pater De Jong, waarin hij vooral diens 'goedheid, geduld en strikte rechtvaardigheid' memoreert.²⁵

De historicus Jan Romein heeft het verleden genoemd: 'bron van inspiratie en kompas voor menselijk handelen'. De naam van pater De Jong is daarom onlosmakelijk verbonden met BenB en met het Bernardinusschool en wordt met eerbied en trots, tot op de dag van vandaag, in de redactieburelen van BenB genoemd. Wanneer Karel Reijnders in 1961 het 25-jarig bestaan van BenB herdenkt, eindigt hij zijn bijdrage aldus: 'Zijn tijdschrift, dat met zijn anderhalve oorlogsjaargang een rol gespeeld had die in kleine kring het belang van een schooltijdschrift ver te boven ging, was met roem gesneuveld. Wij waren daar trots op.'²⁶ In 1994, bij de 50-jarige herdenking van de bevrijding van Heerlen, verscheen opnieuw een extra nummer van BenB in de kaft van het nummer van de 8^e jaargang no. 6, augustus 1941 met het verhaal van pater De Jong.

Amatus de Jong, jezuïtische franciscaan, onkreukbaar, principieel, recht door zee, een goed en geduldig mens: bron van inspiratie en kompas voor menselijk handelen. In 2013, bij de viering van het 100-jarig bestaan van het college, zal zijn naam wederom met genegenheid en eerbied genoemd worden.

* Drs. Koos Linders, theoloog, was docent levensbeschouwing en afdelingsleider onderbouw van het Bernardinuscollege te Heerlen en is eindredacteur van dit blad.

Noten:

1. D. Rombouts, 'Een woord van welkom', in: *Binden en Bouwen*, 1(1933-1934) 1, 1.
2. Cunibertus Sloots O.F.M., 1913-1938. *Vijfen twintig jaar Sint Bernardinus. RK Gymnasium, R.K. Hogere Burgerschool A. en B., Middelbare Handelsschool met driejarige cursus, Voorbereidende Klas te Heerlen* [Heerlen 1938], 114v.
3. *Binden en Bouwen* 1(1933-1934) 1, 5.
4. Ibid., 6.
5. *Neerlandia Seraphica* 16 (1942-1946), 39v; A. Fick ofm, 'Vier portretten', in: L. Hermans en P. Jansen (red.), *75 jaar Bernardinuscollege, Gedenkboek 1913-1988* [Heerlen 1988], 39-50.
6. Karel Reijnders, 'Wereldgeschiedenis als schoolgeschiedenis', in: *Binden en Bouwen*, 25 (1961-1962) 1, 12-17, 12. Karel Reijnders (1920-1997) studeerde na het gymnasium van het Bernardinuscollege Nederlands en was werkzaam als docent aan verschillende middelbare scholen en uiteindelijk aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 1968 promoveerde hij cum laude op een dissertatie met als titel: *Over Couperus bij Van Deyssel, een chronische konfrontatie in beschouwingen, brieven en notities*. Zie ook: 'Karel Alfons Petrus Reijnders. Heerlen 7 mei 1920 - Overasselt 28 juni 1997', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* [Leiden 1999], 138-150.
7. Karel Reijnders, 'Toespraak op het zilveren feest van ons gymnasium', in: *Binden en Bouwen*, 19(1955-1956) 2, 29-35, 32.
8. *Binden en Bouwen* 7(1939-1940) 1, 17.
9. Bedoeld wordt het Claracollege aan de Klompstraat te Heerlen, in 1920 opgericht door de zusters Franciscanessen van Heythuysen.
10. *Binden en Bouwen* 7(1939-1940) 2, 29.
11. Redactioneel voorwoord 'Opgepast', in: *Binden en Bouwen* 7(1939-1940) 4, 69. Het later verschijnen kan kloppen. Reijnders (l.c. noot 6) vermeldt daar dat aflevering 4 op 9 mei gedrukt werd en eind juni verscheen.
12. P. de J. (Pater De Jong, K.L.), 'Onze houding', in: *Binden en Bouwen* 7(1939-1940) 5, 85-87.
13. P. de J., 'Onze houding', in: *Binden en Bouwen* 7(1939-1940) 6, 97-98.
14. Aldus een aantekening in het dagboek van de rector van het gymnasium, pater Jucundus Bouwman: "In nomine Domini", dagboek van de rector, 1937-1956, 85, in: RhH, Archief Bernardinuscollege inv.nr. 668. Zie ook de boekbespreking van: Charlotte van Berckel, *Je vis en espoir. Mémoires*. Fribourg 2001, in: *Het Land van Herle*, 61 (2011) 1, 43-45. Overigens was pater De Jong geen voorstander van de 'hulpactie' van de rector. Alle lekendocenten en paters waren voorstander van opname van Charlotte, maar: 'Maandagmorgen 20 mei kwam er een stem tegen (P. de Jong) niet om de zaak zelf, maar om geen geval te scheppen, waarop voorstanders van een gemengd gym. zich later zouden kunnen beroepen. Ook meende hij, dat het niet nodig was, daar de scholen waarschijnlijk weer door zouden gaan.' Jucundus Bouwman, o.c., 59.
15. De archieven van het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch laten ons hier in de steek. Ze zijn slechts fragmentarisch bewaard en in die fragmenten is geen enkel stuk te vinden dat verwijst naar pater De Jong of naar BenB. Ook het Nationaal Archief bevat geen gegevens terzake.
16. P. de J., 'Bij de achtste jaargang', in: *Binden en Bouwen*, 8(1940-1941) 1, 2.
17. Karel Reijnders, 'Wereldgeschiedenis', 15. Op de hoek Prins Bisschopsingel en Sint Lambertuslaan te Maastricht ligt het ooit zeer beruchte Witte Huis (nu bruin geschilderd). In het Witte Huis was tijdens de oorlog de zetel van het Duits bestuur en de Sichterheidsdienst gevestigd.
18. A. de J., 'Onze houding', in: *Binden en Bouwen* 8(1940-1941) 5, 78.
19. Ibid.
20. Aldus een aantekening in het dagboek van de rector van het gymnasium. Jucundus Bouwman o.c., 85. Verder laten ook hier de archieven ons in de steek. Het archief van de Sicherheitsdienst in Maastricht is vernietigd. In de dagrapporten van de recherche en de gemeentepolitie van Heerlen (bij RhH) vinden we geen vermelding van het verschijningsverbod.
21. P. de J., 'Onze houding', in: *Binden en Bouwen* 8(1940-1941) 6, 93.
22. 'Pater Amatus de Jong O.F.M. overleden', in: *Limburgsch Dagblad*, 27 juli 1942.
23. 'Begravenis Pater Amatus de Jong', in: *Limburgsch Dagblad*, 31 juli 1942.
24. Pater directeur, 'Inleiding van P. Directeur', in: *Binden en Bouwen* 8(1945-1946) 1, 1.
25. L. Simons, 'In Memoriam', in: *Binden en Bouwen* 9(1945-1946) 1, 4.
26. Reijnders, 'Toespraak', 17.

AAN HET JUISTE ADRES BIJ DOMINEE G.J. PONTIER (1888-1976)

Door Marcel Krutzen*

Tijdens de Tweede Wereldoorlog probeerden enkele tienduizenden Joodse Nederlanders aan internering en deportatie te ontsnappen door onder te duiken.¹ Denk bijvoorbeeld aan de wereldberoemde onderduik van Anne Frank en haar familie in een achterhuis te Amsterdam.² Onderduikorganisaties trachtten Joodse mensen - volwassenen en kinderen - uit handen van de bezetter te houden of te halen. De medewerkers van deze organisaties - mannen en vrouwen - verrichtten ware heldendaden: hun moed en medemenselijkheid zijn indrukwekkend. Eén van hun was Gerard Pontier, gereformeerd dominee te Heerlen. Voor vele Heerlenaren is deze pastor een volstrekt onbekende figuur. Wie was hij? Wat deed hij? En wat is zijn betekenis voor de huidige tijd? Hoogste tijd een artikel aan hem te wijden.

*Dominee G.J. Pontier. Foto: collectie
Protestantse Kerk Tempsplein te Heerlen*

Stamgezin

Gerardus Jacobus (Gerard) Pontier werd op 25 januari 1888 in het rooms-katholieke Breda geboren. In de Nederlands Hervormde Kerk aldaar werd hij gedoopt. Later stapte hij over naar de Gereformeerde Kerk. Vader Willem Johannes (Swenius) Pontier was stoffeerder van beroep, moeder Dina Hoogendorp huisvrouw. In 1883 waren zij in Rotterdam getrouwd. Gerard had één jongere broer: Johannes Swenius Pontier (1892-1983),³ die in 1922 te Arnhem in het huwelijk was getreden met Jantina Hillina Nieboer, een onderwijzeres.

Opleiding en werk

Gerard kon goed leren.⁴ Na de lagere school bezocht hij het gymnasium in Breda (1902 -1907). Graag wilde hij zendeling op het eiland Java (Indonesië) worden. Een voornemen dat zijn moeder van ganser harte ondersteunde. Om zendeling te worden, moest hij eerst predikant worden. Hiervoor moest hij theologie studeren. Voor deze studie ontbrak echter het geld. Ongevraagd werd hem een studiebeurs aangeboden. In 1907, op 19-jarige leeftijd, werd hij student aan de Theologische Hogeschool te Kampen. Vier jaren later was hij predikant. Zijn plan zendeling te worden, kon door verschillende familieomstandigheden niet doorgaan. Wellicht was dat voor hem een grote teleurstelling.

Op 10 december 1911 werd Pontier dominee te Waardhuizen, een dorp in het Land van Altena te Noord-Brabant. Naast zijn werkzaamheden als dominee hield hij zich bezig met de evangelisatie van Noord-Brabant en Limburg. Dit werk 'had de liefde van zijn hart.' Met groot enthousiasme nam hij het op hem uitgebrachte beroep naar de pas opgerichte Gereformeerde Kerk te Heerlen aan (1915). Toentertijd was Heerlen een sterk in ontwikkeling zijnde stad waarin zich steeds meer mensen vestigden vanwege de toenemende werkgelegenheid door de snel groeiende mijnindustrie. Tot deze nieuwkomers behoorden ook protestanten, waaronder gereformeerden.

Protestanten in Limburg

Gedurende de eerste helft van de vorige eeuw werden er in Limburg diverse gereformeerde kerken gesticht.⁵ De eerste was die van Venlo in 1911. Daarna volgden kerken in andere plaatsen.

Na de Eerste Wereldoorlog trokken veel protestantse werkzoekenden vanuit het noorden en het oosten van het land naar de Oostelijke Mijnstreek. Onder hen bevonden zich ook hoger opgeleiden. De meeste protestanten vestigden zich in en rondom mijnkoloniën: Hoensbroek, Treebeek en Brunssum. Anderen gingen in Heerlen, Landgraaf en Kerkrade wonen.

Er ontstonden Protestantse enclaves met eigen kerken, scholen en verenigingen, wat voor veel Limburgers een vreemde gewaarwording was. Protestanten voelden zich vaak vreemdeling in de katholieke Limburgse samenleving. Zij vormden een minderheid: het waren 'Hollanders'. Op verschillende manieren trachtten zij hun eigen identiteit en cultuur in stand te houden. Gemeenschapsopbouw was van groot belang.

Voormalige Gereformeerde Kerk aan de Bekkerweg te Heerlen. Foto: Collectie Rijckheyt, Heerlen

Gereformeerde Kerk van Heerlen

De Gereformeerde Kerk van Heerlen is voortgekomen uit een huisgemeente.⁶ Formeel behoorde deze geloofsgemeenschap tot de Gereformeerde Kerk van Venlo. Onder meer vanwege het bestaan van reisproblemen van Heerlen naar Venlo en vice versa ontwikkelde zich in Heerlen een min of meer zelfstandige gemeente. Deze groeide tot enkele tientallen leden uit. In 1912 werd door de kerkenraad van Venlo een ouderling in Heerlen benoemd. Het deputaatschap voor Evangelisatie was ondertussen naarstig op zoek gegaan naar een geschikt onderkomen voor de alsmaar groeiende groep van Heerlense geloofsgenoten, eerst en vooral afkomstig uit Friesland, Groningen en Drenthe. In 1913 werd aan de Bekkerweg in Heerlen een stuk grond gekocht. Hierop werd een kleine kerk gebouwd. De bouw kwam

in februari 1914 gereed. In juli 1915 werd besloten een vereniging tot oprichting en instandhouding van scholen met de Bijbel te stichten. In 1922 verscheen pal naast het kerkgebouw de Talmaschool, een protestants-christelijke basisschool.⁷

Dominee Pontier

Begin 1914 had de Gereformeerde Kerk van Heerlen een eigen kerkgebouw. Heerlen was echter nog geen officiële kerkelijke gemeente. Zo ontbrak een eigen voorganger. Deze zaken werden betrekkelijk snel ter hand genomen. De Gereformeerde Kerk van Venlo regelde met de classis 's-Hertogenbosch de procedure betreffende de officiële vestiging van een nieuwe Gereformeerde Kerk te Heerlen. Op 28 februari 1915 was Heerlen een zelfstandige kerkelijke gemeente. Tot deze gemeente behoorde het hele gebied ten zuiden van Heerlen met als verste punt grensplaats Vaals. Op 2 mei 1915 werd pastor Gerard Pontier uit Waardhuizen door zijn Venlose collega Dekker als voorganger van de Gereformeerde Kerk van Heerlen bevestigd. Waarschijnlijk beschouwde Pontier het leiden van deze nog prille geloofsgemeenschap als een grote uitdaging. Wellicht zag hij zichzelf als een zendeling. Opvallend is dat hij per fiets door heel zijn werkgebied reisde. Een hele onderneming. Hierover schrijft hij in een artikel over evangelisatiearbeid in Zuid-Limburg: 'Handelaars in jenever en in sigaretten geven hun vertegenwoordigers snelloopende luxe-auto's, want "tijd is geld", maar de Dienstknechten van Christus moge blijde zijn, al zij hun fiets eens niet behoeven te gebruiken en eens mogen meerijden.'⁸ Later werd hij door een gemeentelid die over een eigen auto beschikte naar verafgelegen plaatsen gebracht om aldaar kerkdiensten te leiden, vergaderingen bij te wonen of gemeenteleden te bezoeken. Pontier was 'honkvast': hij zou tot 1947 predikant in Heerlen en omgeving blijven, meer dan 30 jaren dus. Daarna verrichtte hij tot 1949 werkzaamheden als evangelisatiepredikant in de 'Oude Mijnstreek', de streek ten oosten van Heerlen. In 1949 werd Pontier opgevolgd door ds. C. Moens. Gezien de lange duur dat Pontier in Heerlen heeft gewerkt, is het niet overdreven te stellen dat hij zijn hart aan Heerlen had verpand.

Huwelijk en kinderen

Toen Pontier dominee te Heerlen werd, was hij nog niet getrouwd. Misschien had hij een vriendin. Of was hij verloofd. Hoe dan ook. Op 27 mei 1920 trad Pontier in Haarlem in het huwelijk met de vijf jaar jongere Dora Wartena, een struise Amsterdamse. Het echtpaar zou vier kinderen krijgen: twee zonen en twee dochters. Samen met vrouw en kinderen bewoonde Pontier een pastorie aan de Leonard Stassenstraat 15 in de wijk Bekkerveld, op steenworp afstand van de Gereformeerde Kerk aan de Bekkerweg.⁹

Duitse bezetting

Op 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. Het slecht bewaande Nederlandse leger werd al snel onder de voet gelopen. Koningin en ministers weken uit naar Londen. Op 15 mei capituleerde Nederland. De Duitse bezetting was een feit. Spoedig na de invasie begon de Jodenvervolgung. Tegen Joden werden steeds meer vrijheidsbeperkende maatregelen getroffen, onder meer: ontslag uit ambtelijke diensten, verbod om scholen en andere openbare instellingen te bezoeken, verplicht dragen van een gele ster. Gaandeweg werd hun leven ernstig bedreigd. Vanaf medio 1942 begon de *Endlösung*; het door de nazi's uitroeien van het Joodse volk. Tussen juli

1942 en oktober 1943 werden meer dan 100.000 Joden opgepakt en gedeporteerd. Om hun vege lijf te redden waren Joden genoodzaakt onder te duiken. In de loop van 1943 waren vele duizenden ondergedoken, meestal op het platteland. Dat was veiliger dan in de stad. Het Duitse beleid was erop gericht ondergedoken Joden op te sporen en naar de vernietigingskampen te sturen. Vele Joden werden door landgenoten verraden. Voor elke opgespoorde Jood betaalden de Duitse autoriteiten kopgeld.

Joden in Heerlen

Ook in het katholieke Heerlen woonden Joden.¹⁰ Zij hadden een synagoge aan de Stationsstraat en een begraafplaats aan de Akerstraat. In april 1941 telde de Joodse gemeenschap van Heerlen ongeveer 125 personen, het merendeel van Nederlandse nationaliteit. In juli 1941 was er sprake van rond de 160 Joden, inclusief half- en kwartjoden.¹¹ Relatief veel Joden waren vanuit Duitsland en Polen naar Heerlen gevlucht als gevolg van de machtsovername door de nazi's. Evenals elders in het land werden zij met steeds meer verordeningen en maatregelen geconfronteerd. Hun bewegingsvrijheid werd steeds kleiner, hun sociale isolement steeds groter.

Op 25 augustus 1942 vond vanuit Maastricht het eerste transport van Limburgse Joden naar kamp Westerbork in Drenthe plaats. Via de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* – 'Centraal Bureau voor Joodse emigratie' – te Amsterdam hadden zij een oproep ontvangen zich in een schoolgebouw aan de Professor Pieter Willemsstraat te melden.¹² Deze school lag in het stadsdeel Wyck, vlakbij het Maastrichtse spoorwegstation. De oproepbrief vermeldt dat er in Westerbork een 'persoonsonderzoek en een geneeskundige keuring' zal plaatsvinden voor werkgelegenheid in Duitsland. Bij deze brief was een reisvergunning en een vervoerbiljet toegevoegd.¹³ Over misleiding gesproken!

Via Westerbork kwamen Heerlense Joden in Duitse concentratiekampen terecht, vooral in Auschwitz en Sobibor. Velen werden omgebracht. Voor de Algemene Begraafplaats aan de Akerstraat te Heerlen bevindt zich een oorlogsmonument met de namen van Joodse bewoners van Heerlen die in concentratiekampen zijn omgekomen.¹⁴

Verzetsgroep NV

Tijdens de oorlog waren er verschillende verzetsgroepen in Nederland actief. Eén van die groepen was de NV: de Naamloze Vennootschap.¹⁵ De NV richtte zich op het laten onderduiken van Joodse kinderen. Zoals de naam 'NV' reeds aangeeft gaat het om een volstrekt anonieme organisatie. Lange tijd na de oorlog werd deze anonimiteit nog steeds in acht genomen. Zelfs historicus Lou de Jong heeft de NV niet vermeld in zijn standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.¹⁶ Pas 37 jaren na de oorlog werd deze anonimiteit doorbroken. Toen verscheen er namelijk van de hand van historicus Bert Jan Flim een scriptie en een boek over de NV: *De NV en haar kinderen*. Bert Jan overigens is de zoon van een gewezen medewerker van de NV.

Jaap Musch, leider van de NV-groep.

Bron: <http://collections.yadvashem.org/photosarchive/s637469/1062418551432>

7836269.jpg

Van oorsprong was de NV een Amsterdamse verzetsgroep van gereformeerde signatuur. Oprichter en leider van de NV was de Amsterdammer Jaap Musch (1913-1944). Jaap, chemisch analist van beroep, was lid van de gereformeerde Rafaëllepleinkerk van Constant Sikkeldam te Amsterdam-Zuid. Jaap was begaan met het lot van de Joden. Met dit lot werd hij dagelijks geconfronteerd. Als christen voelde hij zich moreel verplicht Joden uit handen van de Duitsers te houden. Hij overtuigde zijn broer Gerard en zijn vriend Dick Groenewegen van Wijk met hem mee te doen. Ook Amsterdamse verzetslieden als Joop en Semmy Woortman deden mee. Zij hielpen met het 'smokkelen' van Joodse kinderen.¹⁷

Jaap Musch en de zijnen werden tijdens het vervullen van hun missie met tal van moeilijkheden geconfronteerd. Belangrijke vragen waren: Hoe Joodse kinderen uit Duitse handen te krijgen? Hoe onderduikadressen te vinden? Hoe kinderen veilig naar hun plaats van bestemming te brengen?

Aan de Plantage Middenlaan 31 te Amsterdam had de Duitse bezetter een crèche voor Joodse kinderen ingericht. Dit kinderverblijf deed dienst als dependance van de Hollandsche Schouwburg, gelegen in het hart van de oude Amsterdamse Jodenbuurt. Deze locatie was dé verzamelplaats voor Joden die naar Westerbork en vandaar naar Duitse concentratiekampen werden getransporteerd. De NV vond allerlei sluwwegen kinderen uit deze crèche te smokkelen, overigens altijd met toestemming van hun ouder(s). Belangrijke sleutelfiguren bij deze operatie waren: Walter Süskind, beheerder van de Hollandsche Schouwburg, Henriëtte Pimentel, directrice van de crèche, en Johan van Hulst, directeur van de nabijgelegen Hervormde kweekschool.¹⁸

Musch wilde Joodse kinderen onder meer in Zuid-Limburg laten onderduiken.¹⁹ Daartoe moest hij netwerkcontacten leggen. Jaap solliciteerde als chemisch analist bij de Staatsmijnen te Heerlen en werd aangenomen. In de zomer van 1942 verhuisde hij naar Heerlen. Later voegden andere leden van de NV zich bij hem. Via ds. G.J. Pontier wist hij in Heerlen en omgeving onderduikadressen te organiseren. Via Pontier kreeg hij ook onderdak bij mijnwerker H. Bockma en zijn gezin. De Bockma's woonden in een boerderij aan de rand van Heerlen (Heerlerbaan). Later werd Bockma de spil van de Heerlense onderduik.

Joodse kinderen werden dikwijls door jonge medewerksters van de NV – jonge vrouwen met kinderen trokken minder aandacht, dan mannen met kinderen – vanuit Amsterdam naar Heerlen gebracht. Uiteraard een stressvolle, hachelijke onderneming. Kinderen en begeleidsters reisden vooral per trein. Daarbij werd vaak gebruik gemaakt van de route Nijmegen-Venlo-Roermond-Sittard-Heerlen. Deze bleek 'relatief veilig' te zijn.

Joodse onderduikers in Heerlen en omgeving

Zoals gezegd werd Gerard Pontier door Jaap Musch gevraagd mee te werken aan het organiseren van onderduikadressen voor Joodse kinderen. Wellicht is Musch via ds. Sikkell of een ander lid van de gereformeerde gemeenschap te Amsterdam met Pontier in aanraking gekomen.

Toen Pontier door Musch werd benaderd had Pontier al ondergedoken Joden in huis: leden van het orthodoxe gezin Silber.²⁰ De Silbers, uit Polen gevluchte Joden, woonden in de directe omgeving van de Pontiers, namelijk aan de Benzenraderweg 201. Tijdens een toevallige ontmoeting op straat in juli 1942 was Pontier van zijn fiets gestapt en had hij een van de jonge Silbers (Shlomo) duidelijk laten weten: "Als jullie in nood komen, kom dan bij ons." Vervolgens gaf Pontier zijn naam en adres. Al spoedig was de nood aan de man. Shlomo bezocht Pontier aan huis en vroeg hem of hij nog steeds bereid was zijn Joodse familie te laten onderduiken. Zijn vrouw en hij waren daartoe graag bereid, zo liet Pontier hem weten. Pontier beschouwde het als zijn christenplicht mensen in nood te helpen, gaf hij te kennen. Voor de Silbers – vader, moeder en twee zoons – richtten de Pontiers de zolder als slaapvertrek en de studeerkamer als zitkamer in. Lies, de oudste dochter Pontier, ging elke nacht bij de burens slapen. De Pontiers respecteerden het Joodse geloof: de Joodse onderduikers kregen gelegenheid hun gebeden te bidden en kregen koosjer eten. Uiteraard zal er over het christelijke geloof gesproken zijn, Pontier was immers dominee. Van bekeringsdrift echter was geen sprake.

Pontier beschouwde het ook als zijn christenplicht Musch en zijn NV te helpen. Hij zag de Joden als Gods uitverkoren volk. Daarom vond hij dat zij geholpen moesten worden, ondanks alle gevaren. Binnen zijn circa 500 leden tellende gemeente zouden zeker mensen te vinden zijn die in levensgevaar verkerende Joodse kinderen hulp wilden verlenen, was zijn stellige overtuiging.²¹ Hij maakte een lijst van gemeentelieden die volgens hem bereid waren Joodse kinderen te laten onderduiken. Gewapend met deze lijst en met een introductiebrief van Pontier gingen Musch en de zijnen in Heerlen en omgeving de boer op. De mededeling "Ik kom van ds. Pontier" was vaak voldoende gastvrij onthaald te worden. Eenmaal binnen vertelden Musch en de zijnen hun gruwelijke verhaal over het lot van de Joden in Amsterdam en vroegen zij om hulp en steun. Veel Heerlenaren wisten niet of nauwelijks wat zich in Amsterdam afspeelde. Heel wat gemeentelieden gaven te kennen een Joods kind onderdak te willen bieden. Zij waren niet alleen fel anti-Duits, maar konden zich ook goed inleven in de minderheidspositie van de Joden en beschouwden het Joodse volk als uitverkoren.²² De NV, bewust van haar verantwoordelijkheid, accepteerde echter niet iedereen als 'pleegouder'. 'Pleegouders' werden altijd 'gescreend'. Aan het laten onderduiken van Joodse kinderen werden eisen gesteld. Zo moest het 'pleegkind' samen met andere kinderen buitenshuis kunnen spelen en naar de kleuter- of basisschool kunnen gaan. Ook zou eens per maand een NV-lid langskomen. Niet alleen om voedselbonnen of andere benodigdheden te verstrekken, maar ook om te controleren of de 'gastouders' zich aan gemaakte afspraken hielden. Er werd dus toezicht uitgeoefend. Niet alleen

Musch en de zijnen, maar ook domineesvrouw Pontier trok per fiets de gemeente Heerlen in om onderduikplaatsen te zoeken voor Joodse kinderen. De 'kinderen van de NV' gingen haar zeer ter harte en mochten niet in de steek gelaten worden. Ook zij wist de nodige successen te boeken. Wederom door toedoen van Pontier werd ook zijn collega H. Bouma uit Treebeek-Brunssum betrokken bij het werk van de NV. Ds. Douma had een relatief grote gemeente. Via hem kwamen nieuwe onderduikadressen beschikbaar. In Brunssum ontstond een ware concentratie van onderduikadressen en werden tal van kinderen opgevangen.²³ Zo ontwikkelde zich gaandeweg een uitgebreid netwerk van onderduikplaatsen in de Oostelijke Mijnstreek. Steeds meer mensen zetten zich in voor de NV. Hun hulp betrof niet alleen het verschaffen van onderdak, maar het verstrekken van voedselbonnen, het vervalsen van documenten, enzovoort. Tot deze hulpverleners behoorden ook steeds meer katholieken.²⁴ Joodse kinderen kwamen van het ene bij het andere gezin en geloof terecht. Bij het ene gezin moesten ze de bijbel lezen, bij het ander de rozenkrans bidden. Uiteraard onderhield de NV contacten met het Limburgse verzet, vooral met afdelingen van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO). Zo bestonden er onder meer contacten met pater W.E.H. van der Geest, rayonleider van LO te Brunssum.

Eén van de vele Joodse kinderen die door leden van de NV vanuit Amsterdam naar Heerlen werd 'gesmokkeld' was Sonja Goudekettering.²⁵ Sonja werd op 25 september 1934 te Amsterdam geboren. Nadat haar ouders van echt gescheiden waren, werd zij door haar grootouders grootgebracht. Door de jonge Mieke Vermeer uit Brunssum begeleid, ondernam zij op 27 juni 1943 samen met twee andere kinderen, de lange treinreis vanuit Amsterdam naar Heerlen.²⁶ Op station Heerlen aangekomen werd zij door iemand met een fiets opgehaald. Achter op de fiets werd zij vervolgens naar het gezin Jeninga gebracht. Jeninga was koster van de Gereformeerde Kerk te Heerlen. Sonja werd gereformeerd opgevoed. Voor de buitenwereld heette zij Jola Broersma. Zij was het nichtje van mevrouw Jeninga uit Harlingen (Friesland) zo werd gezegd. Sonja of Jola overleefde de oorlog. Vrijwel haar hele familie is om het leven gekomen. Zij bleef bij het gezin Jeninga.

Sonja Goudekettering met haar grootouders. Bron: <http://users.cuci.nl/smcwfs/projecten/protest>

Op 6 november 1943 hielden de Duitsers razzia's in Heerlen. Om elf uur stopte een auto bij de Pontiers: de *Gestapo* (Geheime Staatspolizei) kwam Pontier arresteren. Hij was verraden. Pontier wist dat hij gevaar liep. Met zijn arrestatie had hij rekening gehouden. Uiteraard schrok hij toen het zover was. Hij wist zich echter te vermannen, maakte rustig de voordeur op, nodigde de Duitsers uit zijn studeerkamer te betreden, sprak met hen en werd na ongeveer een kwartier meegenomen. Gelukkig ontdekte de *Gestapo* geen onderduikers in zijn woning, hetgeen Pontier als een teken Gods beschouwde. Zijn noodgedwongen vertrek veroorzaakte uiteraard de nodige commotie. De in zijn woning verblijvende onderduikers kregen onmiddellijk een nieuw adres.

Pontier werd naar het Huis van Bewaring te Maastricht overgebracht. Daar werd hij drie dagen vastgehouden. Vervolgens werd hij naar het 'Oranjehotel' – de beruchte gevangenis in Scheveningen – vervoerd. In deze inrichting werden onder andere verzetsmensen verhoord, gemarteld en vermoord. De reden van Pontiers arrestatie, verhoor en gevangenschap bleek een aan hem gerichte brief te zijn van iemand die voor de Arbeidsdienst was ondergedoken; de zoon van de plaatselijke hoofdonderwijzer Slothouwer.²⁷ Pontier werd in een isoleercel geplaatst en lichamelijk mishandeld. Zijn mentale spankracht werd zwaar beproefd. Voortdurend bad hij om Gods hulp en steun. Hij voelde zich door God beschermd. God zou hem niet in de steek laten, was zijn volle overtuiging: "De Heer is mijn herder, het ontbreekt mij aan niets" (Psalm 23).

Op 17 mei 1944, na zes maanden detentie, werd Pontier vrijgelaten. Bij zijn vrijlating werd hem verteld geen 'verkeerde dingen' te doen. Ernstig verzwakt, doch niet gebroken, keerde hij huiswaarts. Gelukkig kon hij zich weer herenigen met zijn gezin. Ook het weerzien met de Joodse onderduikers schonk hem veel vreugde.

Het moge duidelijk zijn. Ook in Heerlen was het laten onderduiken van Joden een levensgevaarlijke onderneming. Uiteraard. Een zeer actieve, gevreesde en gehate Heerlense 'Jodenjager' was de NSB'er Mathias Raeven.²⁸ Raeven stond bekend als een losbandige, agressieve crimineel. Het verzet had hem op het oog. Op 14 augustus 1944 werd de toen 33-jarige Raeven in de Dr. Schaepmanstraat in de Heerlense wijk Molenberg geliquideerd. Door een man op een fiets werd hij doodgeschoten. Als groenteboer was hij juist bezig aardappels af te wegen ter hoogte van huisnummer 5. Hij was op slag dood. Nooit is achterhaald wie Raeven 'geëlimineerd' heeft.

Ongeveer één maand na de liquidatie van Raeven, om precies te zijn op 17 september, werd Heerlen door Amerikaanse troepen bevrijd. Onderduikers verlieten hun schuilplaatsen en trachtten een nieuw bestaan op te bouwen. Gelukkig hadden alle Silbers de oorlog overleefd. In de jaren vijftig emigreerden zij naar Israël. Later werd het oorlogsdagboek van Salomon Silber gepubliceerd.²⁹

Na WO II

Circa 160 Joodse kinderen werden door verzetsgroep NV uit de crèche tegenover de Hollandsche Schouwburg te Amsterdam gered.³⁰ Daarnaast nog een groot aantal andere Joodse kinderen. Nagenoeg geen van de kinderen werd ontdekt of gedeporteerd, ondanks jacht op hen, onder meer door genoemde Raeven.

Veel Joodse kinderen hadden tijdens de oorlog hun ouders en familie verloren. Na de oorlog ontstond discussie over de vraag waar deze kinderen naartoe moesten. Moesten zij bij hun – al dan niet kinderloze – pleegouders blijven? Of moesten zij weer in Joodse kring opgenomen worden? Uiteindelijk ging een groot aantal kinderen naar Joodse kindertehuizen. Deze huizen bevonden zich onder meer in Amsterdam, Hilversum en Laren.

Na het domineeschap te Heerlen

Na de bevrijding in 1944 was Pontier naast zijn gewone gemeentewerk nog een tijdje actief als veldprediker van het korps Stoottroepen.³¹ In 1949 werd hij als dominee van de Gereformeerde Kerk van Heerlen opgevolgd door C. Moens. Pontier was toen circa 61 jaren oud.

Van 1949 tot 1954 was Pontier predikant te Domburg en Westkapelle (Zee-land). Op 1 januari 1954 werd hij officieel emeritus-predikant. Enkele dagen later echter werd hij bevestigd tot evangelisatiepredikant in de dienst van de classis Middelburg. In december 1961 vierde hij zijn 50-jarig ambtsjubileum en ontving hij de onderscheiding Ridder in de orde van Oranje Nassau. Op 13 oktober 1963 hield hij zijn afscheidspreek. Ofschoon volledig emeritus bleef hij pastoraal actief en wel als geestelijk verzorger van het protestantse ziekenhuis Vlissingen. Ook was hij voorzitter van een evangelisatiecommissie.

Op 24 augustus 1964 overleed zijn echtgenote. Sindsdien moest hij alleen door het leven.

In 1968 ontving Pontier ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag in Jeruzalem een Joodse onderscheiding voor zijn moedige werkzaamheden voor Joodse onderduikers tijdens WO II: de Yad Vashem-onderscheiding. Niet alleen hij, maar ook zijn overleden vrouw behoorden tot de 'Rechtvaardigen onder de Volkeren', een eretitel. Overigens kreeg heel de NV-groep deze onderscheiding.

Tijdens zijn laatste levensjaren maakte Pontier zich zorgen over de theologische koers binnen de Gereformeerde Kerken. Hij werd zelfs lid van de Vereniging van Verontrusten te Utrecht. Inmiddels was hij vanuit Vlissingen naar Naarden verhuisd. Later werd hij gastlid van de Christelijk Gereformeerde Kerk van Baarn waarheen hij toen was verhuisd. Op 11 september 1976 stierf hij op 88-jarige leeftijd in Baarn.

In de Heerlense wijk Zeswegen, gebouwd in de jaren tachtig en gelegen op een voormalige steenberg van een steenkolenmijn, is een straatnaam naar hem vernoemd: Dominee Pontierstraat.

Recente onderzoeksgegevens

In zijn proefschrift *Het verborgen front* schat de historicus A.P.M. Cammaert het aantal Joden dat in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog onderdook op 2500-3000.³² Historicus B.J. Flim heeft deze gegevens in zijn bijdrage *Joodse onderduikers en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties* nader uitgewerkt.³³ Hij constateert dat relatief veel Joodse onderduikers – volwassenen en kinderen – in protestantse gezinnen terechtkwamen, hetgeen zeer opmerkelijk is, omdat protestanten een absolute minderheid in Limburg vormden. In Heerlen, de eerste en grootste vestigingsplaats van de verzetsorganisatie NV, waren maar liefst 192 onderduikadressen. Na Maastricht met 200 onderduikadressen, was Heerlen de belangrijkste ‘onderduikstad’ in heel Limburg.

Betekenis voor de huidige tijd?

Het is zonneklaar. Ds. Gerard Pontier en zijn echtgenote Dora hebben met groot gevaar voor eigen en andermans leven een sleutelrol gespeeld bij het laten onderduiken van Joodse mensen – eerst en vooral kinderen – in Heerlen en omgeving. De Pontiers handelden vanuit hun christelijke geloofs-overtuiging. Het Joodse volk beschouwden zij als Gods uitverkoren volk. De kinderen van dit ‘heilige volk’ moesten gered worden. Kinderen vormen immers de toekomst. Daarnaast gold de Bijbelse opdracht: ‘Heb uw naaste lief als uzelf.’

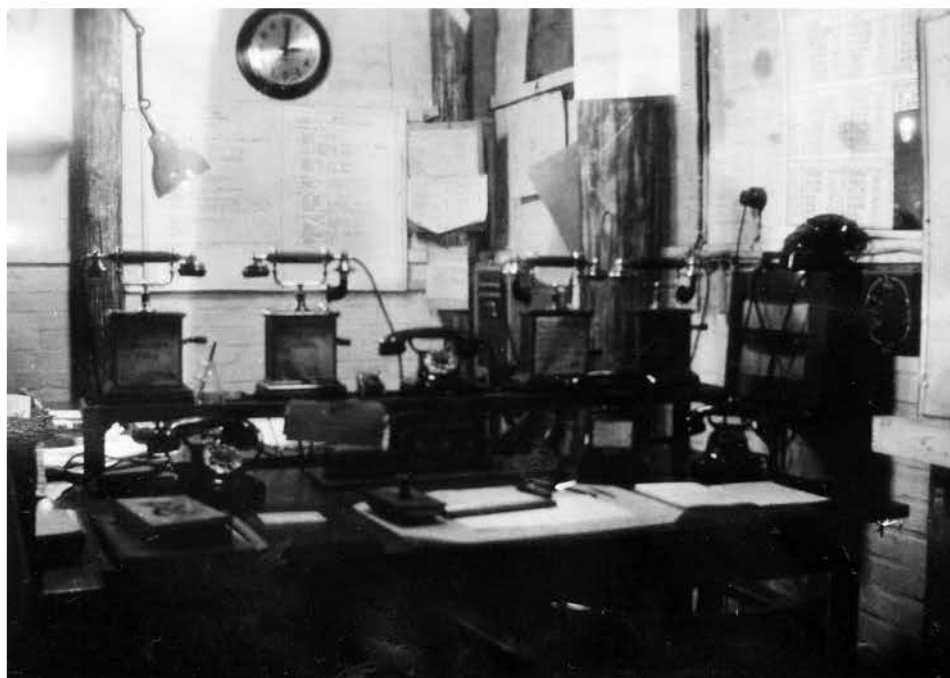
Pontiers boodschap voor de huidige tijd: *Werk mee aan het tot stand komen van een rechtvaardige en menswaardige wereld!*

* Marcel Krutzen is afgestudeerd pastoraal werker, leraar godsdienst en levensbeschouwing en maatschappelijk werker. Sinds 1986 is hij als reclasseringswerker in het arrondissement Maastricht werkzaam.

Noten:

1. Volgens de nieuwste schattingen zouden circa 28.000 Joden zijn ondergedoken van wie mogelijk tweederde de oorlog heeft overleefd, aldus Ad van Liempt in zijn boek *De oorlog* [Amsterdam 2009], 239.
2. Anne Frank, *Het Achterhuis. Dagboekbrieven 14 juni 1942 - 1 augustus 1944* [Amsterdam 1947].
3. Voor genealogische gegevens betreffende G.J. Pontier zie: www.genealogieonline.nl/slop-stamboom/1169.php.
4. Zie: Memoriam in *Jaarboek 1977 van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 200-202, 497-499.
5. Constace van der Putten, ‘Geloof en verenigingen’. Deel 8 van *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg* [Zwolle 2005], 196.
6. T.L. Korporaal, Na duisternis licht, protestanten in Zuid/Limburg op weg naar 2000 [Eindhoven 1994], 134-138.
7. Talma was een sociaal-christelijk voorman. Voor informatie: nl.wikipedia.org/wiki/Syb_Talma.
8. Ds. G.J. Pontier, ds. J. de Vries, ds. D. de Wit, *Stemmen uit het Zuiden. Een woord in het belang van den Evangelisatie-arbeid in Noord-Brabant en Limburg* [Heusden 1931], 15.
9. Allengs werd dit kerkgebouw te klein. Dat leidde tot de bouw van de achthoekige kerk aan de Burgemeester Waszinkstraat. In 1956 vond in dit gebouw de eerste, in 1991 de laatste dienst plaats. De Gereformeerde Kerk van Heerlen maakt nu samen met de Hervormde Kerk van Heerlen deel uit van de Protestantse Gemeente Heerlen. Het kerkgebouw van deze gemeente is gevestigd aan het Templesplein.

10. Jos Hogeveen, *'Eveneens voor de goede orde'. Heerlen in oorlogstijd 1940-1944* [Heerlen 1984], 42-48.
11. Kwartjoden waren in de definitie van de nazi's personen met één voljoodse grootouder, halfjoden personen met twee voljoodse grootouders die geen lid waren van een joods kerkgenootschap en niet met een joodse partner waren gehuwd.
12. Dit bureau werd in het voorjaar van 1941 opgericht. In de beginfase hield het bureau zich voornamelijk bezig met de registratie en de invoering van beperkende maatregelen inzake Joden. Als hoofd van de politieorganen in Nederland kreeg Rauter in 1941 de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van deportaties. De Zentralstelle werd ingezet voor de voorbereiding en uitvoering van de Jodenvervolgung.
13. Frans Roebroeks, 'Limburg onder de Duitse knoet' in: Dag 20 van *De kleine geschiedenis van Limburg in 25 dagen* [Zwolle 2009], 27-33.
14. Voor informatie over die monument zie onder meer: www.oorlogsmusea.nl/.../Joods-Oorlogsmonument-Heerlen.htm.
15. NV (verzetsgroep): [nl.wikipedia.org/wiki/NV_\(verzetsgroep\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/NV_(verzetsgroep)). Tevens: Ds. J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* [Kampen 1990], 149-156.
16. Dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* [Den Haag 1969-1991]. Dit standaardwerk bestaat uit 14 delen.
17. Later werden zowel Jaap Musch als Joop Woortman door de Duitsers opgepakt en omgebracht. Dick Groenewegen werd eveneens gearresteerd, maar wist te ontsnappen. Gerard Musch kwam in concentratiekampen terecht, maar wist de oorlog te overleven. Hij huwde het Brunssumse NV-lid Mieke Vermeer: zie noot 19.
18. Zie artikel op website Verzetmuseum: 'Dag pap, tot morgen. Joodse kinderen gered uit de crèche': www.verzetmuseum.org/kinderen/.../dag_pap.
19. Over het functioneren van de NV in Heerlen en omgeving zie: A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front: geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* [Leeuwarden en Mechelen 1994], 411 e.v.
20. Ds. J.M. Snoek, a.w., 161-163. Mordecai Paldiel, *Churches and the Holocaust: unholy teaching, good samaritans, and reconciliation* [New Jersey 2006], 182-185. Erwin Rossen, *Salomon Silber en Ds. Pontier*: www.sintermeerten.nl/projecten/protest/.../NLH2A.HTM.
21. Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden, de nazi-vervolgung van de joden in Nederland* [Amsterdam 1998], 222.
22. Bob Moore, a.w., 223.
23. In het Vijverpark te Brunssum staat een Joods monument – een metalen davidsster, gevat in een metalen cirkel met Bijbeltekst – ter herinnering aan de NV-groep. Dit monument – een ontwerp van Kees van de Vosse – is op 7 mei 1989 onthuld. Eén van de onthullers was de PvdA-politicus Ed van Thijn. Als Joodse jongetje was hij enige tijd in Brunssum ondergedoken, bij de protestantse familie Vermeer, aan de Prins Hendriklaan. De tekst op de plaquette luidt: 'Ter herinnering aan het voormalig verzet – de N.V. groep – en de Brunssumse pleeggezinnen die in de bezettingsjaren met gevaar voor eigen leven 250 Joodse kinderen uit handen van de bezetter hebben gered.' De Lokale Omroep Onderbanken (LOO-tv) schonk in aflevering 73 van het praatprogramma LOOpende Zaken (april 2011) aandacht aan de Joodse oorlogskinderen in Brunssum. Presentator Klaas Overdijk praatte hierover met Jack Aldewereld, als Joods kind was hij in Brunssum ondergedoken, en geschiedenisleraar Erik Molnar. Een videorapportage is zien op de website van LOO-tv: www.loo-tv.nl.
24. Cammaert, a.w., 414 e.v.
25. Evgenia Rabinovitch, Martijn Reinders, *Sonja Goudeketting*. Website: www.sintermeerten.nl/projecten/protest/.../NLH1A.HTM.
26. Over Mieke Vermeer zie: Mark Klemper, *The Heart Has Reasons. Holocaust Rescuers and Their Stories of Courage* [Cleveland, Ohio 2006], 157-169. Mieke trad in het huwelijk met Gerard Musch. Gerard had de concentratiekampen overleefd, kon hetgeen hij had meegemaakt mentaal niet verwerken en raakte aan de drank.
27. De Arbeidsdienst was eerst een vrijwillige, later een verplichte werkinzet (*Arbeitseinsatz*) voor mannen en vrouwen.
28. Over Raeven zie: www.sintermeerten.nl/projecten/.../projecten/.../NLH6A.HTM.
29. Salomon Silber, *Een joods gezin in de onderduik* [Kampen 1997]. In dit boek beschrijft Salomon de (angstige) belevenissen van het gezin Silber in onderduik.
30. Zie: NV (verzetsgroep): [nl.wikipedia.org/wiki/NV_\(verzetsgroep\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/NV_(verzetsgroep)).
31. Een in memoriam in: *Jaarboek 1977 van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 200-202, 497-499.
32. A.P.M. Cammaert, a.w., 446.
33. Bert Jan Flim, 'Joodse onderduiker en de drievoudige tragiek van de onderduikorganisaties', in: Henk Flap & Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolgung in Nederland* [Amsterdam 2001], 154-160.

De telefooncentrale van de Luchtbeschermingsdienst van de Staatsmijn Emma in de leermijn, die korte tijd intensief gebruikt werd door de ID 18.

MYTHE EN MYSTERIE. RAADSELS ROND DE MILITAIRE WILLEMSORDE VAN ADRIAAN PAULEN

Door Hans Heltzel*

‘De Militaire Willemsorde is de hoogste dapperheidsonderscheiding die Nederland kent.’¹ Bij Koninklijk Besluit van 12 september 1947 werd besloten de hoofdbedrijfsingenieur van de Staatsmijn Emma Adriaan Paulen deze hoge militaire onderscheiding toe te kennen. Op 9 december van dat jaar gaf Prins Bernhard hem op het Vrijthof in Maastricht voor het front van de troepen van het zesde regiment infanterie na het afleggen van de eed en het opspelden van het ordeteken de accolade der ridders.² Vanaf die dag was Paulen Ridder der 4^e klasse der Militaire Willemsorde (MWO). Het was een benoeming die meteen al tot groot protest leidde, een protest dat uiteindelijk een stille dood stierf, zoals uit het vervolg zal blijken.³

Wie was Adriaan Paulen?

Adriaan Paulen werd in 1902 in Haarlem geboren. De sportwereld leerde hem in eerste instantie kennen als voetballer en later als hoogspringer. Op 17-jarige leeftijd nam hij als hardloper deel aan de Olympische Spelen van Antwerpen (1920), Parijs (1924) en Amsterdam (1928). Hij vestigde verschillende Nederlandse records en, in 1924, een wereldrecord op de 500 meter. Gemotoriseerde sporten trokken hem eveneens. Hij nam deel aan de TT in Assen en diverse malen aan de rally van Luik-Monaco-Luik, beter bekend als de rally van Monte Carlo.

In Delft had Paulen mijnbouwkunde gestudeerd. In het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw betrok hij met zijn gezin een woning aan de Akerstraat-Noord, te Heerlen, waar hij het grootste deel van zijn leven bleef wonen.⁴ Zijn glorie dagen als snelste hardloper lagen toen al achter hem en bij verschillende atletiekevenementen schreef hij zich in onder de schuilnaam P. Coleman. Daarnaast maakte hij carrière binnen het bestuur van het District Zuid van de Koninklijke Nederlandse Atletiek Unie. In 1976 bracht hij het tot voorzitter van Internationale Amateur Atletiek Federatie. Adriaan Paulen stief te Eindhoven op 9 mei 1985.

In Zuid-Limburg hebben velen hem leren kennen als (hoofd)bedrijfsingenieur van de Staatsmijn Emma. Deze functie had destijds status. Hij stond hoger op de maatschappelijke ladder dan de gewone mijnwerker. Maar op zijn beurt had ook hij superieuren tegenover wie hij zich moest inhouden. En dat moet voor hem niet altijd even gemakkelijk zijn geweest. Meer dan eens maakte hij zich druk over onrecht en kon zich dan (deels vanwege zijn onmacht) kwaad maken.⁵

Zo'n groot onrecht was de bezetting van een neutraal land door buitenlandse troepen, die bovendien met geweld een extreem gedachtegoed opdrong.

gen. Adriaan Paulen nam deel aan het verzet hiertegen. In de laatste dagen die vooraf gingen aan de bevrijding, was hij betrokken bij inlichtingendienst ID 18, genoemd naar rayon 18 van het verzet in de regio Sittard-Valkenburg-Kerkrade. Hij gaf berichten via de telefoon door en was in dit netwerk volgens de chef van de Ordedienst, Nicolas, een klein radertje.⁶

Een telefooncentrale van het verzet

Vrij kort na de Tweede Wereldoorlog zijn verscheidene vergaderingen belegd en door verschillende personen verklaringen geschreven om te kunnen komen tot een documentatie annex geschiedschrijving van het verzet. Veel hiervan is anno 2008 nog steeds niet meer dan archiefstuk. In één van deze stukken heeft Frits Faro ook de telefooncentrale van Staatsmijn Emma beschreven, die ID 18 in gebruik had. Hij was één van de drie chefs die zorgde voor een 24-uur bezetting van de luchtbeschermingdienst.⁷

Op dinsdag 12 september 1944 staken de bevrijders de grens met Nederland over. Zij werden bereikt via een telefoontoestel vanuit een zijgang van de leermijn, acht meter onder de grond, in de commando-post van de luchtbeschermingdienst. Faro vertelt: "Dit gebeuren bracht ik ter kennis van Ir. Paulen die altijd belust op nieuwtjes was (...) Zo kon tegen 11 uur de heer Paulen eindelijk zijn eerste mondje Engels kwijt aan Amerikaan no 1. Langdurig heen en weer praten overtuigde de terecht wantrouwige heren van onze echtheid en zo kwam er een majoor aan de lijn, die belangstellend aanhoorde wat hem voor nieuws omtrent de bewegingen van de moffen in Limburg verteld werd. Tegen de morgen raakte de zaak op hechter basis, de verbinding met commandant OD mijnstreek, Ir. Nicolas, kwam aan deze kant van de lijn tot stand, zodat de informaties waarover deze beschikte konden worden doorgegeven en in Eysden kwam een luitenant Lindquist aan het toestel zitten. We hadden het zo druk als een klein telefooncentraletje en ik lach me nu nog wild als ik aan het gezicht van de boekhouder denk, die achteraf de telefoonrekeningen van dit alles voor zijn neus gekregen moet hebben." Tegen deze tijd werd de leermijn bewaakt door met stenguns en revolvers-met-geluidsdemper gewapende mensen van het verzet.⁸

Vanwege de rechtstreekse verbinding met de afdeling inlichtingen van de Amerikanen (de G-2) werd deze centrale een essentieel onderdeel van ID 18. De Amerikanen waren inmiddels verder opgerukt en gegevens doorbellen gebeurde vanaf 13 september via het eigen net van de PLEM naar Wijck in Maastricht. Paulen werd hierbij onder andere afgelost door drs. J.F.C. de Witt Puyt, één van zijn ondergeschikten aan de mijn. Ook de commandant voor de gehele Mijnstreek van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers ir. C.M.J.A.F. Nicolas, was werkzaam op Staatsmijn Emma. Nicolas was chef geologisch bureau Staatsmijnen.

's Middags kwam vanuit Wijck het verzoek binnen of de heren Paulen en De Witt Puyt maar door de mofse linies, voor zover ergens nog linies waren, heen naar Maastricht wilden komen voor overleg en beiden verdwenen verheugd richting Maastricht.⁹

Paulen bij de Amerikanen

Die donderdagmiddag 14 september vertrok Adriaan Paulen samen met De Witt Puyt richting zuiden, de Amerikaanse bevrijders tegemoet. Vanaf dat moment heeft Paulen een dagboek bijgehouden, handgeschreven met een klein stuk potlood in een notitieblokje.¹⁰ Het kon geen uitgebreide informatie bevatten, want de bezetters konden dan redenen vinden om iemand te martelen of op te sluiten in een concentratiekamp. Hij schreef dit dagboek in het Engels voor zover hij die taal toen machtig was. Dat verhoogde de geheimhouding, want er waren toen niet veel mensen die meer dan een paar woorden Engels spraken. Bovendien was hij op weg naar Amerikaanse bevrijders, die dit soort openheid waarschijnlijk wisten te waarderen.

De twee kleine notitieboekjes waar Paulen zijn fragmentarisch dagboek in bijhield. De tekst slaat op 23 december 1944. De kaart, waarop de zwart-wit illustratie is geprojecteerd, heeft over Limburg staan: 'Holland'.

Jammer genoeg is het ook voor de beschrijving achteraf geen grote bron van informatie. In telegramstijl schreef hij weinig er toe doende details op. Hij zou dit later met behulp van zijn herinneringen hebben kunnen uitwerken, maar blijkbaar is het nooit zover gekomen. Alleen in combinatie met andere teksten hebben passages uit dit dagboek enige betekenis. '4 o'clock call from "telephonea". 6 o'clock left Heerlen' staat in Margrieta Paulen-Gerritz' transcriptie uit 1987 van het dagboek van haar echtgenoot. Om 16.00 uur, 14 september, kreeg hij een telefoontje via het ondergrondse geheime telefoonnetwerk en twee uur later had hij Heerlen verlaten.

Veertig jaar na dato vertelde Paulen aan een verslaggever van het Limburgs Dagblad, dat hij samen met Frits de Witt Puyt naar kasteel Goedenraad in Eys was gefietst, waar de voormalig president-directeur van de Staatsmijnen W.F.J. Frowein woonde.¹¹

Direct ten zuiden van Eys loopt de spoorverbinding tussen Wijlre in het westen en Simpelveld in het oosten. Deze barrière liep parallel aan en op een korte afstand achter de verdedigingslinie die in september 1944 op de noordoever van de Geul en de Selzerbeek aangelegd was. Deze linie vormde een schakel tussen de stellingen aan grote rivieren en kanalen in België en de Westwall in Duitsland.

De dag erop, vrijdag 15 september, was te lezen in het hierboven genoemde

dagboek over locaties die ten westen van Eys liggen: het gehucht Piepert en de boerderij Eyserhof. Zo ook op zaterdag 16 september. Elkenraad werd beschoten, wat ten westen van de uitloper van de hoogte rondom Trintelen ligt. Piepert ligt aan de voet van deze uitloper. Vanwege de beschieting waagde Paulen een tocht voorbij de spoorweg, maar moest teleurgesteld terugkeren vanwege de zware explosies. In de tussentijd nam hij vluchtende Duitsers gevangen. Hoogstwaarschijnlijk gaven deze zich gemakkelijk over in de hoop ergens verstopt te worden, waar hun officieren ze niet konden vinden om ze terug naar het front te sturen.

Volgens zijn dagboek zag Paulen om 15.00 uur de Amerikanen en ging al zwaaiend met een zakdoek hen toe, met nieuws over een anti-tank kanon. In het verslag van de Amerikaanse eenheid die Eys bevrijdde, staat te lezen, dat een burger de voorste tank tot stoppen maande aan een viaduct en waarschuwde voor Duits zwaar geschut dat de weg bestreek achter het viaduct. De artillerieposities werden opgeruimd met behulp van vuur uit de machinegeweren van de soldaten.¹²

Boerderij Eyserhof ligt aan een weg tussen Eys en een viaduct. Dat past precies binnen het hierboven geschilderde plaatje. Bovendien was verder in het Amerikaanse verslag te lezen, dat een vriend van de eerdergenoemde burger in een stal vlakbij tienvijanden gevangen hield. Dit feit komt overeen met de aantekeningen in het dagboek van Paulen, alhoewel hij melding maakt van een 11-tal krijgsgevangenen. Dat De Witt Puyt een vriend genoemd wordt, is niet terug te vinden in het dagboek. Pas anderhalve maand later schrijft Paulen in zijn dagboek over hem: 'being mixed up in kind of inquest by de Witt Puyt, who definitely does not like me'.¹³ Naar de achtergrond van die antipathie kunnen wij slechts gissen.

Opdracht of uitnodiging?

Nu Paulen bij de Amerikanen was, werd hij allereerst weggebracht om ondervraagd te worden. Hij wist hun vertrouwen te winnen, door de namen van atleten te noemen, met wie hij in Texas gelopen had.¹⁴ 'Had nobody know the keyword' schreef hij in zijn dagboek op 16 september: niemand wist het wachtwoord. Die nacht werd hij naar het korpshoofdkwartier in Tongeren gebracht. Volgens zijn dagboek vertelde hij daar over de geheime telefoonverbindingen van het verzet en dat hij een opdracht had om naar het korpshoofdkwartier te gaan van de leider van het verzet in Limburg generaal-majoor b.d. J.R.L. Jans.¹⁵

Paulen beweerde niet uitgenodigd te zijn, zoals hierboven door Frits Faro beschreven werd. Hij noteerde in zijn dagboek, dat hij was gestuurd. Een week eerder was inderdaad een verzoek ingediend van het Supreme Command van de Amerikanen om koeriers te zenden. Dit bericht kwam op 12 september terecht bij de generaal Jans. 'Aan dit laatste verzoek wordt onmiddellijk voldaan door een opdracht mijnerzijds aan C-Mijnstreek, ir. Nicolas. Naar mij bericht bood zich hiervoor ook aan de Gew.C. – K.P. van Kooten te Heerlen'.¹⁶ Deze opdracht van het verzet kon in de dagen van de bezetting niet op schrift gezet worden. Dit papier zou een gevaar betekend hebben voor iedereen die het bij zich droeg.

Bep van Kooten, Gewestelijk Commandant van de Knokploeg, kreeg uiteindelijk de opdracht de Nederlandse Militaire Staf in Brussel te bezoeken. In de avond van 16 september op weg van Klimmen naar het bevrijde Gulpen had hij de frontlijn gepasseerd. Hierover was van te voren telefonisch contact geweest tussen het bezette Heerlen en een Amerikaan van de inlichtingendienst in Gulpen.¹⁷ Afsproken was, dat hij de Amerikaan die hij zou ontmoeten desnoods maar met omhooggestoken armen en de papieren in de hand tegemoet zou treden. Ook was afsproken welk wachtwoord gebruikt zou worden, als wie hij zich uit zou geven (een arts) en zelfs de kleding die hij aan zou hebben.¹⁸ Van Kooten kon in bevrijd gebied meteen doen waar hij voor kwam en verloor niet nog eens een volle dag vóór hij iemand vond die het wachtwoord kon herinneren. Deze actie was blijkbaar goed voorbereid.

Wat heeft zich daadwerkelijk afgespeeld in die septemberdagen 1944? Hoogstwaarschijnlijk had Paulen tijdens zijn verzetswerk aan de telefoon toevallig onder andere over een opdracht van generaal Jans en het wachtwoord van dat moment voor frontsoldaten gehoord. In principe was dat wachtwoord voor 24 uur geldig, maar geheimhouding kon niet altijd gegarandeerd worden. Op 15 september hadden de Amerikanen achter elkaar zelfs vier verschillende 'passwords' moeten gebruiken.¹⁹

Vroeg in de ochtend van de 17e werd Paulen vanuit het korps hoofdkwartier te Tongeren teruggebracht naar Maastricht. Daar sliep hij wat. Toen hij wakker werd, hoopte hij bij de inlichtingendienst van het korps geholpen te worden door iemand die het wachtwoord van drie dagen geleden kon weten en wekte een officier. Deze bracht hem naar kolonel Crystal van korpsinlichtingen. 'Col. Crystal at last knew keyword.' Uiteindelijk wist deze hoge officier het wachtwoord.²⁰ Waarschijnlijk wist deze hoge officier van de inlichtingendienst het verouderde wachtwoord nog te herinneren of wilde het opzoeken.

Paulen bij het leger van de Amerikanen

Op 17 september rond 18.00 uur kwam Paulen aan bij Combat Command A in Valkenburg.²¹ Deze pantsereenheid had het meeste profijt van zijn kennis van het terrein en de Duitse verdedigingsmaatregelen. De volgende dag bevrijdde het CCA Staatsmijn Emma en ook de Akerstraat Noord. Een dag later, 19 september, zou deze eenheid de Duitse grens overschrijden. Voor Paulen zat het werk er op en hij werd naar huis gestuurd.²²

Na zijn assistentie bij dit deel van de Amerikaanse opmars besloot Paulen in het Amerikaanse leger te gaan. Hierover schreef hij op 20 september in zijn dagboek, dat hij nu in het leger zat. Op 14 december noteerde hij, dat hem een baan werd aangeboden bij SHAEF (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces). Twee dagen later brak het Ardennenoffensief los en gooide plannen en prioriteiten overhoop. In een achteraf opgesteld rapport schreef Paulen: 'Tot 10 Januari bleef ik bij de 2nd A.D.. Hierna werd ik vanuit de Ardennen overgeplaatst naar SHAEF G4 Solid Fuels ten einde werkzaam te zijn bij het repareren en weer in productie brengen van veroverde Duitse steenkolenmijnen.'²³ Op deze woensdag 10 januari 1945 stopte zijn

dagboek. Gegericht moet worden naar wat zijn motieven waren om bepaalde –niet onbelangrijke– feiten te verzwijgen en te stoppen met het noteren van zijn activiteiten en belangrijke gebeurtenissen in de dagen erna.

Op dat moment liep een aanbeveling voor een *Medal for Merit* voor de daden van Paulen over de periode 16 september 1944 tot 5 november 1944. Deze was gedaan namens de commanderende generaal van de 2nd Armored Division, door luitenant-kolonel Hawkins. Deze aanbeveling werd onderbouwd door de verklaringen van drie hoge officieren en begeleid met een voorstel voor de bij een medaille meegeleverde motivatie voor uitreiking; de zogenoemde citation. Deze citation begon met een samenvatting van de lovende punten uit de aanbeveling: “Mr. Adrian Paulen, a Dutch citizen, for exceptionally meritorious conduct in the performance of outstanding services toward the furtherance of the War effort of the United Nations...”²⁴ Bovendien claimt luitenant-kolonel Hawkins alle erin beschreven feiten zelf gezien te hebben.²⁵

Van sommige details kan aangetoond worden, dat ze de waarheid aandikken. Soms is de Engelstalige tekst weinig subtiel en kan aanstoot geven. Wanneer Hawkins in de aanbeveling schrijft ‘his underground organization’ kan dat letterlijk vertaald worden met ‘zijn ondergrondse organisatie.’ Beter uitgedrukt zou zijn: ‘de ondergrondse organisatie waar ook hij deel van uitmaakte.’ In dat geval wordt geen leidende functie gesuggereerd.

In de aanbeveling staat vervolgens te lezen, dat meneer Paulen, een Nederlands burger, op 16 september bij het Combat Command in Valkenburg aankwam. Hierboven konden we zien, dat dit laat in de middag van 17 september is geweest. Hawkins schrijft verder, dat Paulen op 45 van de 51 dagen de ongemakken van het frontleven 24 uur per dag deelde en iedere avond advies gaf, wanneer orders werden voorbereid.²⁶ Deze constatering bevat een tegenspraak, omdat orders niet aan het front werden voorbereid, maar in een beveiligd hoofdkwartier achter de linies. Een gedetailleerder beeld van zijn tochtjes en verdere dagindeling is uit het dagboek van Paulen te halen. Bij burgers in Valkenburg at hij op 17 september een eenvoudig avondeten. De twee volgende dagen (Akerstraat Noord was toen bevrijd gebied) sloiep hij thuis. Zijn eigen verjaardag (op 12 oktober werd hij 42) en die van zijn dochter (op 5 november werd ze 13 jaar) vierde hij thuis. En ook op andere momenten was hij niet aan het front te vinden, zoals op 18, 19 en 20 oktober, toen hij verschillende keren thuis was. En hetzelfde schreef hij ook voor de periode 21-24 oktober.

Verder schrijft Hawkins in de aanbeveling, dat Paulen 34 leden van de Wehrmacht oppakte die zich in burgerkleden binnen de linies van de bevrijders ophielden.²⁷ In het dagboek staat op maandag 25 september, dat Paulen informatie kreeg over een groot aantal soldaten die zich in burgerkleden verstopt hielden. Oppakken had blijkbaar geen haast, want hij kwam over een ze de volgende dag op te halen. Met de hulp van twee Amerikaanse majors (Crust en Connell, zonder de aanwezigheid van ‘ooggetuige’ Hawkins) kreeg hijzelf die dinsdag acht soldaten in burger te pakken en geen 34.²⁸

Misschien was het een ongesproken regel om iemands daden bij een aanbeveling voor een medaille aan te dikken en om geen punt van kritiek te

vermelden. Maar in dit geval was een overdreven en kritiekloze aanbeveling niet nodig, want Paulen deed vrijwillig goed werk voor de geallieerde strijd. Dat zou vanzelfsprekend in een medaille resulteren.

Deze vanzelfsprekendheid kan een beetje vergeleken worden met een voorval dat zich tijdens het Ardennenoffensief voordeed. De artillerie had in de voorste linies waarnemers geplaatst. Bij het vallen van de duisternis trokken deze zich normaal gesproken terug naar veiliger gebied. Een waarnemer en zijn radioman groeven een gat en bleven vrijwillig de nacht aan het front. Later bleek, dat zij voorgedragen waren voor een Silver Star medaille, omdat zij die nacht in het frontgebied waren gebleven. Ze voelden zich in verlegenheid gebracht, maar geen van de frontsoldaten was afgunstig op de hen toegekende medailles.²⁹

Opbouwen mythe

Ook voor Adriaan Paulen bestond de zekerheid een medaille te krijgen. Maar de erbij horende roem en eer kwam blijkbaar niet snel genoeg. Want in het jaar voordat de *Medal of Freedom* en niet de oorspronkelijk aanbevolen *Medal for Merit* werd toegekend, kopte het Limburgsch Dagblad van 26 juli 1945 op de voorpagina met 'Het wonder van onze bevrijding'. In een apart kader kon het publiek lezen, dat niemand de snelle en vrijwel pijnloze bevrijding van Zuid-Limburg had verwacht. En dit wonder had kunnen gebeuren dankzij de belangrijke rol die mijnningenieur Paulen had gespeeld. Bovendien stond er gedrukt, dat zijn hulp aan het Amerikaanse leger 'hem de "Medal for Merit", de orde van verdienste' bezorgde.³⁰

In het artikel werden feiten genoemd, die nooit eerder waren beschreven. Alleen wie ze meegemaakt had, zou ze kunnen weten. En die persoon zou ze kunnen hebben doorverteld aan derden, of rechtstreeks aan de verslaggever van de krant. Een andere bron was de eerdergenoemde aanbeveling van luitenant-kolonel Hawkins. Deze hoge Amerikaanse officier werd genoemd in het artikel. Zo ook het voorval met de zogenaamde 34 Duitse soldaten in burger. De eerste zin uit het artikel: 'Ir. A. Paulen was een leidend figuur in de ondergrondse beweging van de mijnstreek' zou een interpretatie kunnen zijn de hierboven gemelde ongenueanceerde regel van Hawkins: 'his underground organization'.³¹

Deze presentatie als leidend figuur was bij mensen die bekend waren binnen het verzet een schop tegen het zere been. Binnen kringen van het voormalige verzet heerste de ongesproken regel zichzelf niet dermate onbescheiden te (laten) presenteren tegenover het grote publiek. Hetzelfde gold ook voor het op een voetstuk zetten van een enkeling, terwijl er na een lange periode van onderdrukking, verzet en geheimhouding meer mensen waren die erkenning verdienden.³²

De vraag blijft of Paulen daadwerkelijk meegeholpen heeft bij het tot stand komen van dit artikel, dat afsluit met het hem bedelen met de hoogste eer en lof. Feit is dat Paulen nooit openlijk afstand heeft genomen van deze duidelijk overdreven afspiegeling van zaken.

Meer dan een jaar later werd Paulen door de ambassade van de Verenigde Staten in Den Haag uitgenodigd om de *Medal of Freedom* (MoF) in ontvangst

te nemen.³³ Evenals de in eerste instantie aanbevolen *Medal for Merit* (MfM) was ook de MoF bedoeld voor niet-leden van het leger van de Verenigde Staten. In plaats van een medaille voor buitengewoon tot dankbaarheid strekkend gedrag, werd hij onderscheiden voor een daad of dienst welke tot dankbaarheid strekte.³⁴ Dit was een stapje terug vergeleken met het eerder beweerde in het Limburgsch Dagblad. Maar dat feit bereikte het publiek niet.

Ieder personeelslid van de kolenmijnen, en dat waren er vele, kon het nieuws van de uitreiking lezen in het bedrijfstijdschrift van de Nederlandse Steenkolenmijnen onder de kop: 'Hooge onderscheiding voor Ir. A. Paulen.'³⁵ Het artikel bestond voor een groot deel uit de volledige Engelstalige tekst van de citation die hoorde bij de Medal of Freedom, wat bijna letterlijk de voorgestelde citation was uit de aanbeveling van Hawkins. Het artikel sloot af met een vertaling van deze citation. Evenals in het eerdergenoemde artikel uit het Limburgsch Dagblad kon men nu ook weer lezen, dat zijn moed, toewijding, oordeel en initiatief de hoogste lof waard was en dat Nederland blij mocht zijn met deze onderdaan.

Deze hoeveelheid eer en lof kon niet met behulp van de feiten gerechtvaardigd worden. Een jaar later werd deze hoeveelheid eer en lof niettemin bevestigd en zelfs overtroffen door het toekennen van de MWO.³⁶

Doorborduren op eerdere verhalen

Men was gedwongen hem serieus te nemen en naar hem te luisteren, want hij was drager van de Militaire Willemsorde. Hij kon niet tegengesproken worden, simpelweg omdat de toehoorders de benodigde kennis over Engelstalige militaire vaktermen misten en geen totaalbeeld konden vormen over hoe de bevrijding zich had afgespeeld. Bij dat laatste bood Paulen zelf enige hulp. Tien jaar na de bevrijding schreef hij onder zijn pseudoniem Coleman zijn versie over wat zich tijdens de bevrijding had afgespeeld in het maandblad Steenkool.³⁷ Wat daadwerkelijk gebeurde op 18 september 1944 is pas na het jaar 2000 gepubliceerd aan de hand van gesprekken met meerdere getuigen.³⁸

In 1971 schreef V. Sniekers, dat Paulen als de man 'van onschatbare betekenis (...) de tanks door de te bevrijden dorpen geloodst' heeft. 'Toen de telefoonverbindingen uitvielen slaagde ir. Paulen er in een koerierdienst met Noorbeek uit de grond te stampen.'³⁹ De hierboven beschreven tocht naar de Amerikanen bij Eys werd door Sniekers 'een koerierdienst met Noorbeek' genoemd. Bovendien schreef Frits Faro alleen maar over de verbinding tussen Staatsmijn Emma en het PLEM-kantoor in Maastricht-Wyck die plots verdween.⁴⁰ Dat niet alle telefoonverbindingen uitvielen (zoals Sniekers suggereerde) bleek, omdat de inlichtingendienst contact bleef houden met de bevrijders. Ook belden verschillende mensen naar willekeurige nummers van bewoners van dorpjes in het zuiden, om te vragen hoe de bevrijding opschoot. Er waren toentertijd naast het netwerk van de PTT en PLEM ook netwerken van kolenmijnen en zelfs privé-lijnen actief uit de begintijd van de telefonie.⁴¹

Enige jaren na Sniekers schreef P. Baghus over de bevrijding in Zuid-Limburg, waarbij ook hij ruimte inruimde voor Paulen. Voor alle zekerheid zette hij er verschillende keren 'volgens Sniekers' bij.⁴² Twijfelen aan de woorden van Sniekers was geen twijfelen aan de woorden van Paulen.

In de geschiedschrijving over de bevrijding van Zuid-Limburg kon men dus niet meer om Paulen heen. Toch komt hij in het vele delen beslaande werk van L. de Jong over Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog alleen maar in een voetnoot voor. De Jong verhaalt er dat Paulen zijn diensten aanbood voor het brengen van informatie naar de Amerikanen en dat hij als gids belangrijke hulp verleende aan de Amerikanen.⁴³

Protest

Het dagboek van Paulen is fragmentarisch en laat verschillende blanco plekken en vraagtekens achter. Antwoorden kunnen maar tot op zekere hoogte en met moeite gedistilleerd worden uit de verschillende elkaar vaak tegensprekende berichten, rapporten en verslagen achteraf. Bij de historische betrouwbaarheid van zijn herinneringen is nog meer voorzichtigheid geboden. Paulen zelf zei hier ooit over, dat zijn herinneringen hoe langer hoe mooier werden, want het waren de beste jaren van zijn leven.⁴⁴

Vertrok hij op eigen initiatief, vanwege een uitnodiging, of door een opdracht? Zeker is, dat toen hij terugkwam naar in de tussentijd bevrijd gebied hij de wind van voren kreeg van Nicolas. Paulen was in de haast verdwenen en bleef onverhoopt lang weg. Het zou kunnen zijn, dat hij opgepakt was en mensen van het verzet konden in dat geval niet zeker zijn van hun eigen veiligheid tegenover de Naziterreur.⁴⁵

Bovendien had De Witt Puyt bij diens terugkeer zich bij Nicolas gemeld en 'de heer Nicolas destijds geïnformeerd over het gedrag van zijn chef, dat leidde tot de zeer negatieve mening over Paulen van Nicolas'.⁴⁶

Het staat niet in het dagboek van Paulen, maar uit de discussie achteraf over de toekenning van de MWO aan Paulen blijkt, dat het ook nooit meer goed is gekomen tussen die twee.⁴⁷ Dat is te meer begrijpelijk omdat Nicolas degene was die meteen na de bekendmaking van de toekenning van de Militaire Willemsorde aan Paulen in het Limburgs Dagblad van 8 oktober 1947 in de pen klom en in Den Haag protest aantekende. De brief had een bijlage van acht kantjes met een reactie op het getuigenis van Paulen. Nicolas' bezwaar werd gedeeld door leden van de voormalige Ordedienst en de Provinciale Raad Limburg van de Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers in Nederland. Naar aanleiding van het bezwaar van Nicolas kwam er een onderzoekscommissie onder leiding van J.W. Quint, voormalig plaatselijk commandant van de Ordedienst. Deze stelde in de slotconclusie van de rapportage: "De aan ir. Paulen te Heerlen uitgereikte Militaire Willemsorde moet blijkbaar zijn verleend zonder een deugdelijke recherche naar de ter zake van belang zijnde feiten en omstandigheden. Bij het instellen van een grondig officieel onderzoek zal waarschijnlijk blijken, dat ten deze op te lichtvaardige motieven is gehandeld."⁴⁸ Wat met de bezwaren is gedaan is onduidelijk. Van hoger hand werd gelast het fulmineren tegen het toekennen van de MWO aan Paulen te staken.⁴⁹

Eindopmerking

Het verhaal van de enige WMO in Zuid-Limburg in 1947 blijft vraagtekens houden. Nog onduidelijk is wie hem hiervoor volgens het *Reglement op de Militaire Willemsorde* heeft voorgedragen. Was het Paulen zelf en wist hij minimaal drie personen te mobiliseren die er bij zijn geweest en zijn verslag ondersteunden? Of heeft inderdaad een meerdere of 'hogere autoriteit' hem voorgedragen?⁵⁰ Opmerkelijk is dan wel, dat het ereteken is verleend voor vooral de daden tijdens het optrekken van het Amerikaanse leger. Later, in 1952, werd hem ook nog het oorlogsherinneringskruis 'Krijg te land 40/45' toegekend. Met andere woorden: in hogere militaire kringen genoot Paulen dus blijkbaar erkenning.⁵¹

Misschien wel de grootste vraag is, waarom het bij deze ene MWO voor Limburg gebleven is? Met dit soort criteria zou men verschillende Militaire Willemsorden verwacht hebben. Andersom geredeneerd: misschien was het er één te veel voor hoogst betoonde moed. Paulen zelf zei daarover op latere leeftijd: "Er zijn zoveel mensen die zich in de oorlog hebben onderscheiden en die niet het een of andere lintje hebben gekregen. Ik geloof niet dat ik nou zo bijzonder veel gepresteerd heb."⁵²

Paulen zelf wilde geen held genoemd worden.⁵³ De term bescheiden past hem echter ook niet.⁵⁴ De onderscheiding lijkt – zijn latere uitspraak ten spijt – een bevestiging van de door hemzelf ingenomen plaats op het erepodium. Gemakshalve, of moe van discussies en debatten, zou Paulen latere beschuldigingen aan zijn adres kunnen weghonen door simpelweg te wijzen op deze twee medailles. Al heeft hij het publiekelijk nooit toegegeven: binnen de kringen van het verzet in de Tweede Wereldoorlog was hij niet-temin een klein radertje.⁵⁵

* Hans Heltzel is amateur-historicus met speciale interesse voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. De auteur dankt Roelof Braad voor aanvullend onderzoek in Den Haag, Maastricht en Kerkrade en voor enkele aanpassingen in dit artikel.

Noten:

1. Te lezen op de binnenkant van de omslag van het boek van P.G.H. Maalderink (samenstelling), *De Militaire Willems-Orde sedert 1940* [Rijswijk 1982]. Op pagina 276 is een foto en het ridder-diploma van Adriaan Paulen te vinden. Meer informatie over de MWO en ordes in het algemeen is te vinden in J.A. van Zelm van Eldik, *Moed en deugd. Ridderorden in Nederland* [Zutphen 2003]. Tot herziening van de uit 1815 stammende wet voor het toekennen van de Militaire Willemsorde was net voordat de oorlog uitbrak door de Eerste Kamer besloten. De wet werd echter niet gepubliceerd. De regering in ballingschap hernieuwde de wet bij besluit van 30 juni 1941 (Staatsblad 1941, B 60 en 61). Het herziene 'Reglement op de Militaire Willems-Orde' bood de mogelijkheid om het ordeteken aan niet-militairen uit te reiken.
2. Staatsblad 1947, nr. 70. Nationaal Archief (NA), archiefnr. 2.02.32 Kanselarij der Nederlandse Orden, 1815-1994, inv.nr. 292 en 305, dossier Paulen. Limburgsch Dagblad, 10 december 1947, 1 en 3.
3. Historisch Centrum Limburg (HCL), Archief Commissaris van de Koningin 1944-1990, inv. nr.1074. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* [Leeuwarden/Mechelen 1994], 925-926 en 943, noot 294. Delen van de daar door Cammaert genoemde archiefstukken

- bevinden zich niet meer op de plaats die hij aangeeft en zijn niet meer of in een bewerkte vorm te raadplegen. De Collectie Koot is overgedragen aan het NA. De Collectie L. Jans is bij een verhuizing verloren gegaan.
4. Rijkzeker Heerlen (RhH), Archief Gemeente Heerlen, Bevolkingsregister Heerlen 1910-1940, gezinsblad Adriaan Paulen. De inschrijving in Heerlen geschiedde op 22 jan. 1934, komend van uit Geleen. Opmerkelijk is dat de kinderen, Adriaan geb. 18-1-1930, Greta, geb. 5-11-1930 en Anne Christien geb. 21-11-1934, alle in Heerlen geboren zijn. Volgens *Nieuws van de Staatsmijnen* 14(1965)37, 6 kwam Paulen op 1 oktober 1929 in dienst bij Staatsmijnen en werd in 1933 benoemd tot adjunct-bedrijfsingenieur voor de Staatsmijn Emma. Na zijn diensttijd was hij er vanaf augustus 1945 –met een kleine onderbreking- tot zijn pensioen per 1 november 1965 hoofdbedrijfsingenieur ('in algemene dienst')
 5. Verteld door zijn dochter Annetien van Alphen de Veer-Paulen in *Eindhovens Dagblad*, 10 augustus 1993 in een serie door Jan van Gijzel, *Kinderen van bekende ouders*.
 6. Interview, gehouden op 11 februari 1998, van de auteur met Theo Goossen, die in de kringen van het verzet bekend stond onder de naam Harry van Bentum. Hij had deze inlichtingendienst opgezet en stond aan het hoofd ervan.
 7. Frits Faro, *De telefoonverbinding met de Amerikanen* [z.p., z.j.]. Kopie in: RhH, Documentatie Heerlen en omgeving, map *Documentatie Tweede Wereldoorlog 1940-1945 Dl. 4: Archiefbescheiden m.b.t. Verzet (rubr. 10.05/Nr. 8)*.
 8. Faro, a.w.
 9. Faro, a.w.
 10. Privéarchief familie Paulen, Margrieta Paulen-Gerritz in een brief van 3 oktober 1989. Kopieën van archiefstukken zijn door mevr. Paulen beschikbaar gesteld aan oorlogsveteraan Walter Moll. Via enkele contactpersonen werden deze aan de auteur ter beschikking gesteld.
 11. *Limburgs Dagblad*, 1 september 1984 (bevrijdingsnummer).
 12. National Archives and Record Administration (NARA), Washington DC, After Action Reports 120th Infantry Regiment, 30th Infantry Division.
 13. Margrieta Paulen-Gerritz', transcriptie van het dagboek van Adriaan Paulen [1987] (hierna genoteerd als: *Dagboek Paulen*), paragraaf '31, 1, 2 November'.
 14. *Limburgs Dagblad*, 1 september 1984 (bevrijdingsnummer).
 15. *Dagboek Paulen*, 16 september: 'Gave him the dope about "telephone line" to Eysden, Gronsveld, Maastricht and order from General Jans to get to A.C.H.'
 16. Dagboek J.R.L. Jans, kopie in RhH, Documentatie Heerlen en omgeving, map *Documentatie Tweede Wereldoorlog 1940-1945 DL 9 II: Orde Dienst (O.D.) (2) Map A van: NA, Archief 2.13.137 Ministerie van Defensie, Ordedienst/Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten en Binnenlandse Strijdkrachten (ODS/BS)*, , inv.nr. 108A.
 17. Wim Schreur, *Stoottroepen Regiment Limburg, 'After Action Report' 19-09-1944 t/m 07-07-1945*, [z.p., 1995, 26-27.
 18. Interviews, gehouden op 11 februari en 27 augustus 1998, door de auteur met Theo Goossen.
 19. NARA, Washington DC, Record Group 498, S-2 Journal CCA, 2nd Armored Division, 15 September.
 20. *Dagboek Paulen*, 17 september.
 21. In het S-2 JOURNAL CCA werd op 17 september met het tijdstip 17.00 uur genoteerd (die ochtend om 03.00 uur werd bij de bevrijders de klok op 02.00 uur gezet en men stapte over van de Dubbele Britse Zomertijd naar de gewone Britse Zomertijd: vanaf dat moment verschilde hun klok een uur met die van de burgers in West-Europa): 'Fr CCB: Letter of introduction and data on Mr. Paulen.'
 22. *Dagboek Paulen*, 19 september: 'War over for me. Sent back home.'
 23. Ongedateerd [waarschijnlijk december 1945] rapport van A. Paulen. Kopie bij Rijkzeker te vinden in de map *Documentatie Tweede Wereldoorlog 1940-1945 DL 9 II: Orde Dienst (O.D.) (2) Map A*. NA, Archief 2.13.137 Ministerie van Defensie, Ordedienst/Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten en Binnenlandse Strijdkrachten (ODS/BS), inv.nr. 108A.
 24. Idem. Ook: HCL, Archief Commissaris van de Koningin 1944-1990, inv.nr.1074. Hierin een afschrift van de *Recommendation for Award of the Medal For Merit* gedateerd 5 november 1944 door Lt.Col. Wilson M. Hawkins, met bijgevoegd de verklaringen van drie officieren: uit de G-2 staf van de 2nd Armored Division Maj. R.W. Crust, 28 oktober 1944, vervolgens de verklaring van commandant 66th Armored Regiment, 2nd AD, Lt.Col. Lindsay C. Herkness jr., 30 oktober 1944, en tot slot die van commandant 41st Armored Infantry Regiment, 2nd AD, Lt.Col. C.E. Etter, 6 november 1944.
 25. Hawkins (zie noot 24): 'The officer recommending this award was eye-witness to the services upon which this recommendation is based'.
 26. Hawkins (zie noot 24): 'Mr. Adrian Paulen, a Dutch citizen, (...) came to this Combat

- Command at Valkenburg, Holland from higher headquarters on 16 September 1944. He has remained with this command up to the present time. During this period he has been present twenty-four hours every day, rendering invaluable assistance immediately prior to and during the current breakthrough of the strongly fortified Siegfried Line. (...) Each night Mr. Paulen gave his advice when orders were being prepared. (...) Mr. Paulen's services have been entirely voluntary on his part and have entailed many instances when he completely disregarded his personal safety. He has shared the discomforts of front line combat continually for 45 days'.
27. Hawkins: 'He has aided in the security of the Command by obtaining information and apprehension of some 34 members and ex-members of the German Armed Forces who were inside our lines in civilian clothes'.
 28. *Dagboek Paulen*, 26 september.
 29. Harold P. Leinbaugh en John D. Campbell, *The Men of Company K, the autobiography of a World War II rifle company* [New York 1985], 163.
 30. *Limburgsch Dagblad*, 26 juli 1945.
 31. Hawkins, zie noot 24.
 32. HCL, EAN 516, Archief Coenjaarts, map 11, niet gepubliceerde reactie op dit artikel van toenmalig kapelaan Jan Keulen, opgesteld op 27 juli 1945.
 33. Privéarchief familie Paulen, Brief van de Amerikaanse Ambassade in Den Haag, 11 oktober 1946.
 34. NARA, Record Group 498, *Army Regulations 672-5-1*, MfM: 'exceptionally meritorious conduct'; MoF: 'a meritorious act or service'.
 35. *Steenkool*, 2[1946]11.
 36. Bij Koninklijk Besluit van 12 september 1947 werd Adriaan Paulen benoemd tot Ridder der 4e klasse der Militaire Willems-Orde, zie noot 2.
 37. Paul Coleman (Adriaan Paulen): *Juichende Mijnstreek zag zegevierende opmars van gepantserde keurtroepen*, in: *Steenkool* 10[1955]4.
 38. Hans Heltzel: *Bevrijding Oostelijke Mijnstreek, Het Amerikaanse leger aan het werk rondom de bevrijding van Hoensbroek en omgeving* [Heerlen 2004], hoofdstuk 8, 111-123.
 39. V. Snickers: *De bevrijding van Heerlen op 17 en 18 september 1944*, in: *Msg* 90[1971]1, kolom 5 en 6.
 40. Faro, a.w..
 41. Heltzel, 87-88, noot 20.
 42. Piet Baghus: *Ontmoeting met de bevrijding, de ouverture in Limburg 1944-1945* [Baarn 1985], 36.
 43. Lou de Jong: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945, deel 10a Het laatste jaar I* [s-Gravenhage 1980], 317, voetnoot 1.
 44. *Limburgs Dagblad*, 1 september 1984 (bevrijdingsnummer).
 45. Interview, gehouden op 11 februari 1998, van de auteur met Theo Goossen.
 46. Brief, gedateerd 9 juli 2003 en gericht aan de auteur, van L. Jans, voormalig commandant Troependetachment en verbindingsofficier Staf Gewest 19 (Limburg).
 47. Cammaert, *Verborgen Front*, 926, bevestigt dit.
 48. HCL, Archief Commissaris van de Koningin, inv.nr. 1074, Brief van J.W. Quint, reserve eerste luitenant, voormalig plaatselijk commandant van de O.D. te Heerlen, aan de Commandant van het Gewest Limburg te Venlo betreffende het verlenen van de Militaire Willemsorde aan Ir. A. Paulen te Heerlen, met bijlagen, 23 maart 1948.
 49. Cammaert, *Verborgen Front*, 943, in noot 294.
 50. Staatsblad B 61 (London 1941). Besluit van 30 juni 1941, houdende vaststelling van het Reglement op de Militaire Willemsorde, de artikelen 2-5. Volgens Nicolas is hem nooit de OD-band overhandigd en was hij nooit lid van een verzetsgroep.
 51. Archief Ministerie van Defensie, Commando Diensten Centra te Kerkrade, Pensioendossier A. Paulen, 02.10.12.000. Volgens de staat van dienst was Paulen van 5 t/m 13 september 1944 lid van de Binnenlandse Strijdkrachten, Gewest 19, Limburg en van 14 september 1944 t/m 9 februari 1945 gedetacheerd bij de Second Armored Division en per 10 februari 1945 overgegaan naar de Koninklijke Landmacht (Militair Gezag) als reserve majoor voor algemene dienst. Op 6 april 1945 werd hij reserve luitenant kolonel en op 1 maart 1946 reserve kolonel voor algemene dienst (tot 1 mei 1950). Het oorlogsherinneringskruis werd toegekend bij ministerieel besluit (MB) nr. 279386 van 24 maart 1952.
 52. *Limburgs Dagblad*, 17 april 1965 in een interview naar aanleiding van de herdenking van 150 jaar Militaire Willemsorde.
 53. Annetten van Alphen de Veer-Paulen, zie noot 5.
 54. Archief Land van Herle, Heerlen, Brief van J.G.M.J. Gouverne uit Maarheze van 24 maart 2009 aan de hoofdredacteur van dit tijdschrift. Gouverne deed uitgebreid onderzoek naar de militaire opmars van de Amerikanen tijdens de bevrijding. Hij bevestigt in deze brief mijn conclusie door te schrijven: "De mythevorming kreeg gestalte kort na de oorlog en enkele bewonderaars gingen zover dat ze hem voordroegen voor de hoogste onderscheiding. Helaas op onjuiste, onbetrouwbare en imaginaire gegevens".
 55. Aldus een enigszins geparafraseerde uitspraak van Theo Goossen, in het interview dat de auteur met hem had op 11 februari 1998.

BURGEMEESTER MARTIN VAN HOENSBROEK EN DE RIJKSDUITERS

Door Marcel Krutzen*

De onderzoeksjournalisten Jan Sintemaartensdijk en Yfke Nijland publiceerden in november 2009 een boek, getiteld: *Operatie Black Tulip. De uitzetting van Duitse burgers na de oorlog*.¹

Eén jaar na de Tweede Wereldoorlog werden Rijksduitsers c.q. mensen met een Duitse nationaliteit uit Nederland verwijderd. Met harde hand werden zij van hun bed gelicht, in een kamp opgesloten en daarna over de grens in Duitsland gedumpt. Allengs riep dit regeringsbeleid steeds meer protesten op. Eén van de mensen die fel protesteerden tegen de uitzetting van sommige Rijksduitsers was burgemeester J.H. Martin van Hoensbroek.

Wie was J.H. Martin? Wat deed hij? En hoe ging hij met Rijksduitsers om?

Na school in overheidsdienst

Juliën Henri Martin, onze hoofdpersoon, werd op 20 oktober 1900 in Luik (B) geboren.² Vrijwel onmiddellijk na zijn 'middelbare studies' ofwel middelbare schooltijd trad hij in Nederlandse overheidsdienst. Waarom Martin zich op de Nederlandse arbeidsmarkt begaf, is mij (nog) niet duidelijk. Misschien had hij familie in Nederland die hem motiveerde en stimuleerde zijn heil in Nederland te zoeken. Hoe dan ook. Reeds op jonge leeftijd was Martin in Nederland werkzaam. Achtereenvolgens werkte hij ter gemeentesecretarie te Nijmegen (1917-1920), Oss (1920-1921) en Tubbergen (1921-1928). Omstreeks 1924 vroeg en kreeg hij de Nederlandse nationaliteit.³ In Tubbergen was hij eerst als klerk werkzaam. Later werd hij gepromoveerd tot 'eerste ambtenaar' c.q. 'commies': een administratief ambtenaar van middelbare rang. Martin was echter een ambitieuze man. Hij wilde hogerop.

Op 23 oktober 1928, dus op 28-jarige leeftijd, werd Martin, als opvolger van W.M. Loyson, tot burgervader van Eygelshoven benoemd. Daarmee was hij een van de jongste burgemeesters van Nederland. Klaarblijkelijk had men grote verwachtingen van hem ofschoon hij nog jong was.⁴ Toentertijd was Eygelshoven nog een mijnwerkersdorp in ontwikkeling. De steenkolenmijn 'Laura' was al jaren in productie, de 'Julia' pas gestart. Werk aan de winkel was er meer dan voldoende. Martin investeerde onder andere veel tijd en energie in het verenigingsleven en de woning- en wegenbouw.

Martin was niet alleen burgervader, maar ook inspecteur, later zelfs hoofdinspecteur (1940) van de Rijkswerkverschaffing; een overheidsorgaan ter bestrijding van werkloosheid. Tijdens de crisisjaren bezocht hij veelvuldig Hoensbroek, evenals Eygelshoven een mijnwerkersdorp in ontwikkeling. Zodoende leerde hij Hoensbroek en de Hoensbroekenaren kennen.

Burgemeester van Hoensbroek

Tijdens het contact van Martin met Hoensbroek was D.J.A. van der Kroon burgemeester van Hoensbroek. In 1934, na vijftien dienstjaren, wilde Van der Kroon zijn ambtsperiode beëindigen. Hoensbroek ging op zoek naar een nieuwe burgervader. Martin solliciteerde. Met succes! Bij Koninklijk Besluit van 5 mei 1934 werd hij tot eerste burger van Hoensbroek benoemd. Op 15 mei werd hij als burgemeester geïnstalleerd. In hem kreeg de gemeente Hoensbroek een jonge, energieke, goed geschoolde en getrainde burgemeester. Met zijn gezin vestigde hij zich in een groot pand aan de Akerstraat Noord.

In Eygelshoven werd Martin opgevolgd door burgemeester H.J. Boijens (1934-1969). De Martinstraat te Eygelshoven herinnert nog aan zijn ambtsperiode.⁵

Als burgemeester van Hoensbroek kreeg Martin al snel met allerlei problemen te maken. Nederland verkeerde immers in de crisisjaren ofwel 'de grote depressie'; een lange periode van economische krimp en werkloosheid. Mijnwerkers die in Limburg waren 'afgedankt' konden vanwege de oorlogsindustrie van nazi-Duitsland dikwijls in Duitse mijnen aan de slag.

'Rijksduitsers'

Ook kreeg Martin moeilijkheden met het nazisme, onder meer met nazigezinde 'Rijksduitsers':⁶ Duitsers die niet op permanente basis in Hoensbroek of directe omgeving woonden en werkten.⁷

Wat was het geval? Door de economische crisis van 1929 had de National Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) van Adolf Hitler de wind in de zeilen gekregen. In 1930 werd de NSDAP de op één na grootste partij in de Rijksdag; het Duitse parlement. Tijdens de verkiezingen in 1932 werd de NSDAP de allergrootste fractie. In 1933 werd Hitler Rijkskanselier: hoofd van de Duitse regering. Politieke tegenstanders werden radicaal uitgeschaald, vooral socialisten en communisten. Later werden ook de vakbonden geliquideerd. Tot slot werden alle politieke partijen verboden, behalve de NSDAP. Door het overlijden van Rijkspresident Paul von Hindenburg in 1934 kreeg Hitler alle macht in handen. De Wehrmacht, de Duitse strijdkrachten, werd door Hitler ingekapseld. Het Duitse volk werd geheel in nationaalsocialistische geest 'opgevoed'. Verzet werd onmiddellijk de kop ingedrukt. De Gestapo (Geheime Staatspolizei) en andere organen zorgden voor 'rust en orde'. Duitsland was een totalitaire staat geworden.

In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw trokken veel Duitsers naar Nederland: Joden, politieke vluchtelingen en werkzoekenden. Velen startten in ons land een nieuw leven: zij vestigden zich in de grote steden – bijvoorbeeld in de havenstad Rotterdam, geksterend 'de grootste havenstad van Duitsland' genoemd – of in de grensgebieden. Zij vonden betaalde banen, trouwden met Nederlandse vrouwen of mannen, kregen kinderen, gaven hun kinderen een Nederlandse opvoeding, enzovoort. Naar schatting zouden in die jaren circa 100.000 Duitsers in Nederland woonachtig zijn geweest. Hiervan woonden ongeveer 15.000 Duitsers in Zuid-Limburg, vooral in de Mijnstreek. Dikwijls waren deze 'Limburgse Duitsers' in de steenkolen-

Rede van burgemeester J.H. Martin t.g.v. de opening van het Emma Kinderhuis op 7 oktober 1936. Foto: Collectie Rijkzeker, Heerlen

mijnen werkzaam. Samen met Nederlanders, Tsjechen, Slovenen, Polen en andere (gast)arbeiders delfden zij 'het zwarte goud'. Serieuze problemen of conflicten met deze Duitsers waren er niet of nauwelijks. Doorgaans stonden deze Duitsers bekend als hardwerkende, goed aangepaste mensen.

Na de alleenheerschappij van de NSDAP in Duitsland probeerde de NSDAP Duitsers die in het buitenland woonden en werkten te bewegen lid te worden van de NSDAP. Ook zij moesten doordrongen worden van de nationaalsocialistische geest. Ook zij dienden 'gesloten achter Führer Hitler' te staan. Omdat de Nederlandse regering geen 'Landesgruppe Niederlande' van de NSDAP duldde, maar ook geen conflicten met nazi-Duitsland wenste, stelde de Nederlandse regering zich in 1933 'tevreden' met het bestaan van een vereniging van en voor Duitsers; een organisatie zonder partij- of staatkundig karakter. Deze organisatie kreeg de naam Reichsdeutsche Gemeinschaft (RDG).

Ook Limburg had een Reichsdeutsche Gemeinschaft. Eind 1934 had het bestuur van deze organisatie het Hoensbroekse college van burgemeester en wethouders gevraagd om een vergunning te verstrekken voor het houden van een collecte. Het college wees dit verzoek echter af. Toch collecteerden twee leden van de RDG. De politie bemoeide zich met deze kwestie; een steen des aanstoots, niet alleen voor de RDG, maar ook voor het college van burgemeester en wethouders en voor antinazi's.

Het Limburgs Dagblad was op de hoogte van deze kwestie. Eind december 1934 verscheen het volgende artikel:

"Door het bestuur der Reichsdeutsche Gemeinschaft in Limburg was aan het college van B. en W. te Hoensbroek vergunning gevraagd voor het houden van een collecte. Op dit verzoek werd afwijzend beschikt, mede op grond, dat dezelfde week langs de huizen zou gecollecteerd worden door het Nederlands Crisis Comité, en de opbrengst mede ten goede zou komen aan de inwonende vreemdelingen.

Deze overweging had ook geleid om niet in te willigen een dergelijk verzoek o.a. van de R.K. Werkliedenbond, Leger des Heils, Luctor et Emergo, Bond van Gepensioneerde Mijnerwerkers. Toch hebben van de week twee leden van de Reichsdeutsche Gemeinschaft in Hoensbroek voor de R.D.G. gecollecteerd en wij vernamen dat de namen van deze collectanten bij de politie van Hoensbroek bekend zijn. Wij zouden deze vraag willen stellen: wat zou er gebeuren wanneer twee Nederlanders in Aken een collecte hadden gehouden voor de St. Joseph Vereniging, nadat vergunning daartoe was geweigerd? ... Een Nederlandse kolonie is geen staat in Duitsland, maar evenmin is de R.D.G. een staat in ons gewest."

Zoals uit voorafgaande berichtgeving blijkt waren de namen van de collectanten bekend bij de Hoensbroekse politie. Burgemeester Martin wilde de daders in hun kraag vatten. Hij gaf zijn politiemannen de opdracht Amelungsen, de hoofddader van de collecte, te volgen. Op 20 januari 1935 werd Amelungsen 'betrap't. Nadat hij in zijn NSDAP-uniform een partijbijeenkomst in Duitsland had bijgewoond, werd hij door de Hoensbroekse politie opgewacht en aangehouden wegens overtreding van het 'uniformverbod': het verbod op het dragen van uniformen door leden van politieke organisaties. Omdat de NSDAP geen gedonder wilde, werd Amelungsen onmiddellijk uit de NSDAP gestoten, een ramp voor Amelungsen en de zijnen.

Later kreeg burgemeester Martin het weer aan de stok met de RDG. Dit maal naar aanleiding van een in Hoensbroek woonachtige Duitse bakker, een man die weinig van nazi's moest hebben. Leden van de RDG probeerden hem te boycotten. Vervolgens wendde de bakker zich tot Martin om een klacht in te dienen. Martin ontbood de Ortsgruppenleiter. Deze gedroeg zich uiterst arrogant. Daarop gaf de burgemeester de klacht via de Commissaris der Koningin in Limburg door naar 'Den Haag'. Uiteindelijk belandde de klacht bij Buitenlandse Zaken. Tussen Buitenlandse Zaken en het Auswärtige Amt ontstond een briefwisseling die maandenlang zou duren. Bijna werd de Kreisleiter voor Zuid-Limburg het land uitgezet. Hoog spel dus!

In 1936 kreeg burgemeester Martin opnieuw conflicten met Duitsers. In mei had hij vier Duitse mijnwerkers het land laten uitzetten omdat zij collega's onder druk hadden gezet lid te worden van het Arbeitsfront. De Duitsers waren laaiend: Martin meende zich van alles en nog wat te kunnen permitteren! Niet alleen Martin, maar ook de politiecommissaris van Heerlen moest een krachtig halt toegeroepen worden. Door hun toedoen werd de verhouding tussen 'Den Haag' en 'Berlijn' op scherp gezet, aldus de Duitse afgezanten. 'Den Haag' greep echter niet in; een zwakteaanbod, aldus de Duitsers.

Medio augustus 1936 was het weer prijs. Weer zouden vier Duitse mannen uit Nederland gezet worden: een uit Hoensbroek, twee uit Heerlerheide en een uit Schinnen. En toen barstte de bom. De Duitse regering dreigde de Nederlandse met uitzetting van vier Nederlanders uit Duitsland. Justitieminister Van Schaik en premier Colijn hielden echter voet bij stuk: de vier Duitsers werden hoe dan ook Nederland uitgezet. Vervolgens zetten de Duitsers vier in Berlijn wonende Nederlanders over de grens, onder hen de propaganda-leider van de NSB, een vergissing!

Op 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. *Fall Gelb*, een plan ter overrompeling van Nederland, België en Luxemburg, was van start gegaan. Vrijwel onmiddellijk was Zuid-Limburg bezet gebied. Sterker nog, voordat Hitler op 10 mei Nederland de oorlog had verklaard, waren al delen van Limburg in Duitse handen. Daarvoor hadden speciale overvalcommando's gezorgd: *Baulehrbataillons zur besonderen Verwendung*. Eén van de taken van deze commando's betrof het voorkomen van het opblazen van bruggen over de Maas en over de verschillende kanalen. Intacte bruggen waren immers van immens belang voor de oprukkende Duitse grondtroepen.⁸

Al snel bepaalden Duitse militairen en voertuigen het straatbeeld. Als een

der weinige Nederlandse gemeenten beschikte Heerlen spoedig over een Duitse Burgerlijke Stand.⁹ Ook werden er in Heerlen en directe omgeving – Hoensbroek, Heerlerheide, Brunssum – ‘Deutsche Schulen’ gevestigd.¹⁰ Tevens werd in Heksenberg, een plaats vallende onder Heerlen, begonnen met de bouw van een grote woonwijk, vooral bestemd voor Duitse mijnwerkers die de mijnexploitatie van de Nederlanders moesten overnemen: de Hermann Göringkolonie genoemd, nu de Maria Christinawijk. Naast woningen werden er ook partijgebouwen gebouwd en een exercitieterrein aangelegd.¹¹

De binnengevallen Duitsers beschouwden de Rijksduitsers als volksgenoten. Een deel van de Rijksduitsers omarmde de bezetter, een ander deel voelde zich Nederlander of moest niets hebben van het nationaalsocialisme. Of Rijksduitse mannen nu pro of contra de bezetter waren, toch moesten zij in de Wehrmacht, ook al spraken ze geen woord Duits. De Duitse taal werd hen wel bijgebracht. De achtergebleven vrouwen, vaak vrouwen van Nederlandse afkomst, werden op straffe van intrekking van uitkering of voedselbonnen verplicht hun kinderen naar de Hitler Jugend en naar de Deutsche Schule te sturen. In het boek *Operatie Black Tulip* staan voorbeelden van mannen die uit het Duitse leger deserteerden en van vrouwen die weigerden hun kinderen naar een Deutsche Schule te sturen. Bekend is dat sommige Rijksduitsers lid waren of aansluiting zochten bij het Nederlandse of Duitse verzet. Hiertoe behoorden politieke vluchtelingen, bijvoorbeeld communisten.

Tijdens de eerste drie oorlogsjaren bleef burgemeester Martin op zijn post. Daardoor kwam hij uiteraard in een buitengewoon moeilijke positie terecht. Evenals andere burgemeesters in oorlogstijd, bijvoorbeeld burgemeester

Marcel van Grunsven van Heerlen, vormde hij een belangrijke schakel tussen het Duitse bezettingsbestuur en de plaatselijke samenleving. Voortdurend moest hij zich de vraag stellen of hij naar eer en geweten zijn werk kon blijven uitvoeren. Heel wat collega-burgemeesters waren al bij de komst van de Duitse bezetter afgetreden of afgezet, later traden andere burgemeesters af.¹² In eerste instantie (b)leken er geen problemen te bestaan tussen burgemeester Martin en de bezettingsautoriteiten. Dit in tegenstelling tot zijn collega Van Grunsven die het de Duitsers van meet af aan heel moeilijk maakte.¹³ Uiteindelijk echter kwam ook Martin in grote problemen met de bezettingsauto-

Onderonsje tussen burgemeesters tijdens een informeel etentje aan het begin van 1940. In het midden de burgemeester van Heerlen, M. van Grunsven, links van hem de burgemeester van Hoensbroek, J.H. Martin. Foto: Collectie Rijkshet, Heerlen

riteiten, omdat hij hardnekkig weigerde het gemeentelijke gasbedrijf over te dragen aan de Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie (Limagas), een bedrijf opgericht in 1934.¹⁴ De bestuursvoorzitter van Limagas was namelijk een invloedrijke NSB'er. Door zijn onverzettelijke houding werd Martin op 22 december 1943 gedwongen zijn functie neer te leggen. Ongeveer een half jaar later, omstreeks juni 1944, werd hij opgevolgd door NSB'er Alfons (Alphons) le Haen. Laatstgenoemde was burgemeester geweest van Eigelshoven.¹⁵ Wellicht werd Le Haen geïnstalleerd door de uit Amsternrade afkomstige NSB'er graaf Max de Marchant et d'Ansembourg, Commissaris der provincie Limburg; de NSB-benaming voor de Commissaris van de Koningin in Limburg.¹⁶ Le Haen ging uiteraard wel akkoord met de overdracht van het gemeentelijk gasbedrijf aan N.V. Limagas.¹⁷ Opvallend is dat alleen Hoensbroek tijdens de oorlogsjaren is toegetreden tot N.V. Limagas.¹⁸ Behalve burgemeester Martin werden ook andere belangrijke functionarissen ontslagen, onder meer gemeentesecretaris H.B.A. Kaufman.

Staan: NSB-burgemeester Le Haen van Hoensbroek. Links van hem in zetel zittend: Max Graaf de Marchant et d'Assembourg, Limburgs NSB-politicus. Foto: http://members.home.nl/mjbtje/webillustrations/010_Occupation/A_Le_Haen.jpg

Op maandag 18 september 1944 werd Hoensbroek door Amerikaanse militairen bevrijd. Uiteraard vierden de Hoensbroekenaren feest. NSB-burgemeester Le Haen was enkele dagen voor de bevrijding al gevlucht. Later werd hij – evenals andere NSB'ers – gearresteerd en enige tijd in kasteel Hoensbroek gedetineerd.¹⁹ Reeds op de dag van de bevrijding was Martin terug op zijn post. Op dinsdag 19 september hield hij een toespraak tot de Hoensbroekenaren. Tijdens deze toespraak stond een Britse piloot aan zijn zijde. Gedurende bepaalde tijd had deze piloot zich in de woning van Martin

verstoep. Eén dag later gebeurde er weer iets bijzonders. Op woensdag 20 september werden namelijk twee omgekomen Duitse soldaten – Sahlmann en Alfs – door hun gevangengenomen Duitse kameraden op het kerkhof van Hoensbroek begraven. Later, tijdens de jaren vijftig, werden deze militairen op de Duitse soldatenbegraafplaats te Ysselsteyn (Venray) in Noord-Limburg herbegraven.²⁰ Op 25 september zond burgemeester Martin een brief met foto's van de doodskisten naar de ouders van de omgekomen Duitse militairen. Hij verzekerde hen dat hun zonen met gepaste eer volgens de katholieke ritus begraven waren.²¹

Om zo spoedig mogelijk een betrouwbaar bestuursapparaat te hebben moesten zo snel mogelijk 'foute' ambtenaren opgespoord en uitgeschakeld worden, zo had de regering bepaald. Daartoe werd een Zuiveringsbesluit ingesteld. Het Militair Gezag (MG), dat met de zuivering belast werd, kon staken en schorsen. NSB'ers werden eerst zonder salaris geschorst, later ontslagen. Niet-NSB'ers konden geschorst of gestakt worden. Bij staking, een voorlopige maatregel, bestonden er aanwijzingen dat een ambtenaar zich tijdens de oorlog onjuist gedragen had. Harde bewijzen ontbraken echter nog.²²

Op 21 december 1944 werd burgemeester Martin door het Militair Gezag genoodzaakt zijn functie neer te leggen. Hij moest de uitoefening van zijn functie staken. Klaarblijkelijk bestonden er aanwijzingen dat hij tijdens de oorlog 'fout' was geweest. Naar verluidt hadden enkele personen protest aangetekend tegen zijn functioneren als burgemeester in oorlogstijd. Was hij 'Deutschfreundlich' geweest? Wilden mensen hem onterecht beschadigen? Na een grondig onderzoek krachtens het Zuiveringsbesluit van 1945 mocht Martin vanaf 27 november 1945, dus na ongeveer één jaar, zijn taak als burgemeester weer uitoefenen. In het Limburgsch Dagblad van maandag 3 december 1945 lezen wij onder de kop *Burgemeester J.H. Martin te Hoensbroek* volgend bericht: *'Bij beschikking van 27 November 1945 heeft de Minister van Binnenlandsche Zaken met ingang van dien datum het op 21 December 1944 door het Militair Gezag aan dhr. J.H. Martin gegeven bevel tot staking van de uitoefening zijner functie van burgemeester van Hoensbroek ingetrokken. De Minister deelt daarbij mede, dat hij op grond van de ter zake uitgebrachte adviezen, die van een grondig onderzoek en nauwgezette onderzoe-ging hebben blijk gegeven, tot de slotsom is gekomen, dat het gedurende de oorlogsjaren door burgemeester Martin gevoerde beleid in alle opzichten wettig, dat tegen hem geen maatregel krachtens het Zuiveringsbesluit 1945 wordt genomen.'*²³ Op last van de minister werd Martin dus volledig gerehabiliteerd en werd zijn rehabilitatie via de pers bekend gemaakt. Martin was echter reeds gebrandmerkt. Niet iedere burger beschouwde hem als brandschoon. Omtrent zijn persoon bleven heel zijn leven vragen bestaan, een pijnlijke ervaring.

Een jaar na de oorlog, vanaf september 1946, moesten 25.000 Rijksduitsers het land uit. Voor hen was geen plaats meer, ook al woonden en werkten zij al lange tijd in Nederland, waren zij met een Nederlandse vrouw getrouwd en hadden zij kinderen, had onze regering besloten. Dit besluit viel slecht

bij de geallieerden, die Duitsland beheerden: het berooide Duitsland kon de duizenden remigranten niet goed opvangen. Minister Kolfschoten van Justitie hield echter voet bij stuk. Op 11 september ging de operatie van start onder de codenaam *Black Tulip*. Door politieagenten werden Rijksduitsers – mannen, vrouwen en kinderen – in het holst van de nacht van hun bed gelicht. Zij moesten vrijwel onmiddellijk meekomen, mochten echter eerst wat bestek, kleren, beddengoed en geld vergaren,²⁴ werden vervolgens in vrachtwagens geduwd en in kampen geïnterneerd, bijvoorbeeld in kamp Mariënbosch bij Nijmegen.²⁵ Daarna werden ze over de grens ‘gedumpt’. Nederland wilde bovendien ook gebiedsuitbreiding ten koste van Duitsland. Zo werd in 1949 het grensplaatsje Tudderen (Tüddern) bij Sittard ingepikt. Tot 1963 behoorde Tudderen en de rest van de Selfkant tot Nederland.²⁶

Burgemeester Martin was het niet altijd eens met dit rigide uitzettingsbeleid: niet elke Rijksduitsers had immers met de vijand geheuld!²⁷ Binnen zijn gemeente kende hij Rijksduitsers die tijdens de oorlog absoluut geen kwaad hadden begaan. Integendeel zelfs. Toen hij met een uitzettingslijst van Hoensbroekse Rijksduitsers werd geconfronteerd, geloofde hij zijn eigen ogen niet. Volgens hem stonden op deze lijst gezinnen die zich tijdens de oorlog voorbeeldig gedragen hadden. Zijn hart hilde, zijn geweten knaagde. Rijksduitsers mochten niet uit Hoensbroek ‘gedeporteed’ worden! Dat zou een schande zijn. Martin was rotsvast overtuigd van zijn morele gelijk. Daarbij wist hij zich niet alleen gesteund door Hoensbroekenaren, maar ook door de Kerk, in het bijzonder door kardinaal De Jong: uitzetting was in strijd met christelijke naastenliefde.²⁸

Burgemeester Martin liet er geen gras over groeien. Eind augustus 1947 stapte hij op de trein richting ‘Den Haag’ ten einde uitzetting te voorkomen. Een lange reis. Jammer genoeg tevergeefs! ‘Den Haag’ bleef voet bij stuk houden. Op 20 september was het zover. Vroeg in de ochtend verschenen er overvalwagens en vrachtwagens in de straten van Hoensbroek. Vrouwen huilden toen zij zagen dat hun (over)buren – mannen, vrouwen en kinderen – op brute wijze werden afgevoerd. Toekijkende mannen reageerden agressief. De ‘overvallers’ werden met nazi’s vergeleken. ‘Jullie gaan nog erger tekeer dan de Duitsers met de joden hebben gedaan!’, riep iemand. Nog dezelfde dag verscheen er een artikel in *De Maasbode*, getiteld: *‘Gestapomanieren in Nederland’*. Hierin werd de ‘razzia’ in Hoensbroek beschreven: *‘Vanmorgen is het onvermijdelijke gebeurd. De mensen op straat vertelden dat zelfs de familie Houben was weggehaald. De hele Kouvenderstraat stond ervan op stelten. De burens hadden de agenten wel bij de keel willen grijpen. Al om half zes was het huis aan voor- achterzijde afgezet. De bewoners werden gewoon van hun bed gelicht. Het jongste kind verzette zich en wilde bij oma blijven. Er hielp niets aan. Allen moesten mee...’* Duidelijk is dat de voornoemde gebeurtenis diepe indruk heeft gemaakt op Martin en andere Hoensbroekenaren. De ‘razzia’ op 20 september 1947 was en is nog steeds een zwarte bladzijde uit de geschiedenis van Hoensbroek!

Hoewel de uitzettingen en kampen – onder meer door geallieerde strijdkrachten, burgers en kerkleiders – steeds meer en feller bekritiseerd werden,²⁹ duurde het toch nog tot 1950 alvorens het uitzettingsbeleid definitief werd stopgezet. Op 26 juli 1951 werd de staat van oorlog met Duitsland

beëindigd: Duitsers waren niet langer vijand van de staat. In totaal zijn er 3691 Rijksduitsers uit Nederland verdreven.

Niet alleen voor en tijdens de oorlog, maar ook daarna was Martin een man van grote dadendrang en rijke initiatieven. Al in 1946 nam hij het initiatief tot het vestigen van industrieën binnen de gemeente. Hem stond daarbij voor ogen dat niet alleen de locale, maar ook de regionale bevolking een bestaan moest hebben als het ooit zover zou komen dat de mijnen gesloten zouden worden. Hij had een vooruitziende blik! Ook op ander gebied heeft Martin heel veel betekend voor Hoensbroek, bijvoorbeeld voor het onderwijs, zowel het lager onderwijs als het middelbaar. Alleen al het aantal lagere scholen is tijdens zijn ambtsperiode meer dan verdubbeld: van 7 naar 15 scholen. Martin heeft eveneens een grote rol gespeeld bij het tot stand komen van middelbare school Sint Jan (1947). Een van de eerste leerlingen van Sint Jan was een dochter van Martin.³⁰

Op Koninginnedag 1954 werd burgemeester Martin door H.M. de Koningin benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau; een eerbetoon voor zijn jarenlange inzet.

Burgemeester Martin (rechts) begroet Koningin Juliana op bezoek in kasteel Hoensbroek. Naast haar commissaris van de koningin in Limburg F. Houben. Foto: Collectie Rijckheyt, Heerlen

Eervol ontslag

Bij Koninklijk Besluit van 19 september 1965 werd burgemeester Martin op de meest eervolle wijze met ingang van 31 oktober 1965 ontslag verleend. Hij ging met pensioen, tegelijkertijd met gemeentesecretaris P.A.H.M. Peeters.³¹ Op 23 oktober 1965 werd burgemeester Martin tijdens een buitengewone vergadering van de gemeenteraad tot ereburger van Hoensbroek benoemd vanwege zijn uitzonderlijke verdiensten voor de Hoensbroekse gemeenschap. Dezelfde dag nam hij afscheid van de Hoensbroekse bevolking. Dit afscheid werd gevierd in de aula van de katholieke Lagere Technische School aan de Mgr. Nolensstraat. Tal van mensen – burgers en functionarissen – bezochten zijn receptie.

Op 1 november 1965, na ruim 31 Hoensbroekse jaren, ging burgemeester Martin met pensioen. Hij werd opgevolgd door burgemeester A.L.H.M. Kessen.³² Hij was de laatste burgervader van Hoensbroek. Op 1 mei 1979 werd hem eervol ontslag verleend, omdat hij de pensioengerechtigde leeftijd bereikt had. Per gelijke datum werd hij onmiddellijk benoemd tot waarnemend burgemeester van Hoensbroek: een nieuwe burgemeester werd niet meer benoemd, hangende de procedure tot herindeling van de gemeenten in Zuid-Limburg. Als gevolg van een slepende ziekte kon hij de laatste maanden van het bestaan van de gemeente Hoensbroek niet meer meemaken. Gedurende deze laatste periode werd zijn taak waargenomen door wethouder W. Bos. Kessen overleed op 66-jarige leeftijd op 23 april 1981. Vanaf 1982 was Hoensbroek geen zelfstandige gemeente meer, maar een stadsdeel van de gemeente Heerlen.

Juliën Henri Martin heeft nog ongeveer vijftien jaren van zijn pensioen kunnen genieten. Op 10 augustus 1980 stierf hij te Maastricht. Volgens zijn laatste wil werd hij gecremeerd. Zijn crematie vond in alle soberheid plaats.

Tot besluit

Uit voorafgaande blijkt dat burgemeester Martin pro en contra de Rijks Duitsers binnen zijn gemeente was. Niet hun afkomst, maar hun denk- en handelwijzen bepaalden zijn houding jegens hen. Zij die het nationaalsocialisme aan anderen trachtten op te dringen werden in de gaten gehouden. Intimiderend of agressief gedrag werd niet getolereerd. Martin was niet bang in te grijpen. Rijks Duitsers die geen nazi's waren, zich 'rustig' hielden en zich 'fatsoenlijk' gedroegen, kregen 'krediet'. Voor hen kwam Martin in woord en daad op. Zo reisde hij naar 'Den Haag' om 'deportatie' van een aantal in Hoensbroek woonachtige Rijks Duitse gezinnen te voorkomen. Een unieke gebeurtenis. Jammer genoeg tevergeefs.

* Marcel Krutzen (Heerlen, 1959) is afgestudeerd pastoraal werker, leraar VO godsdienst en levensbeschouwing, en maatschappelijk werker. Sinds 1986 is hij als reclasseringswerker werkzaam in het arrondissement Maastricht.

Noten:

1. Jan Sintemaartensdijk en Yfke Nijland, *Operatie Black Tulip. De uitzetting van Duitse burgers na de oorlog* [Amsterdam 2009], 99-111.
2. Vele gegevens over de levensloop van J.H. Martin heb ik getraceerd via de website van Rijckheyt – Centrum voor regionale geschiedenis. Zie: www.rijckheyt.nl, Geschiedenis van de regio, Personen, Online Persoonsdossiers, Martin J.H. Het dossier Martin bevat krantenartikelen over zijn loopbaan.
3. Zie: resourcessgd.kb.nl/SGD/19231924/PDF/SGD_19231924_0001064.pdf.
4. In de fotocollectie van het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) bevinden zich twee foto's van de 28-jarige commies J.H. Martin. Deze foto's zijn gedigitaliseerde foto's van personen met korte bijschriften afkomstig uit de knipselverzamelingen Veenhuizen en Halwasse. Raadpleeg: www.cbg.nl.
5. *Straatnamenboek Eygelshoven* [Eygelshoven 1988], 1ste druk.
6. Over het onderwerp burgemeester Martin en de Rijksduitsers vinden wij de nodige informatie in: A.H. Paape, *Donkere jaren. Episoden uit de geschiedenis van Limburg 1933-1945* [Assen 1969], hoofdstuk 2: De Reichsdeutsche Gemeinschaft, , 7-13. Van deze informatie heb ik dankbaar gebruik gemaakt bij het schrijven van dit hoofdstuk.
7. Eén van de vele Rijksduitse families die in Hoensbroek woonden was de familie Ma(c)kowiak. Deze familie woonde aan de Mettenstraat 52. Vader en zoon waren mijnwerkers in Übach-Palenberg (D). Zoon Johannes, geboren te Heerlen op 4 mei 1923, was een fervente nazi. Als Duits militair sneuvelde hij op 21-jarige leeftijd in Litouwen. Zie: www.deruudsite.eu/hoensbroek.htm.
8. Tot deze commando's behoorden ook Rijksduitsers. Een van hen was een Rijksduitser die van 1930 tot 1936 onderwijzer was geweest aan de Duitse school te Heerlen. Zie: L. de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* [Amsterdam 1953], 234.
9. De Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied stelde bij verordening van 28 februari 1941 een Duitse burgerlijke stand in Nederland in. Ambtenaren werden belast met het opmaken van akten van geboorten, huwelijken en overlijden van personen van Duitse nationaliteit. Vier ambtenaren benoemd, met als standplaats: Den Haag, Amsterdam, Heerlen en Zwolle.
10. In Heerlen was een Oberschule gevestigd. Deze werd op 1 mei 1941 geopend. Voor filmbeelden zie: www.openbeelden.nl/.../Feestelijke_opening_van_een_nieuwe_Duitse_Oberschule.
11. Zie artikel over mijnwerkerskoloniën op website Rijckheyt, centrum voor regionale geschiedenis: www.rijckheyt.nl.
12. In augustus 1941 traden liefst dertien Limburgse burgemeesters achter elkaar af. Tot deze burgemeesters behoorden onder meer de heren: Coenders (Sittard), Habets (Kerkrade), Geuljans (Ubach over Worms), Lempers (Schaesberg) en Corbey (Broeksittard).
13. Van Grunsven (1896-1969) was een zeer sterke c.q. moedige persoonlijkheid die de grenzen van de wet opzocht en diverse berispingen van de Duitsers kreeg vanwege zijn onwrikbare, soms uiterst brutale houding jegens de Duitsers.
14. Hans Heltzel, *A Dutch Liberation Down South. The American Army at work in the region of Hoensbroek, Chapter 1 Occupation: The invader, the occupied, and the combatants*. Zie website: members.home.nl/mjbtje/010_occupation.htm. Deze Engelstalige website is een bewerking van Hans Heltzel, *Bevrijding Oostelijke Mijnstreek: het Amerikaanse leger aan het werk rondom de bevrijding van Hoensbroek en omstreken*. Historische Reeks Parkstad Limburg 3 [Heerlen 2004].
15. A. le Haen was van juli 1941 tot mei 1944 burgemeester van Eygelshoven. Hij verving burgemeester H.J. Boijens. Deze was vanwege 'Deutschfeindlichkeit' uit zijn ambt gezet. Op 22 september 1944 hervatte hij zijn functie. Zie: www.kgv.nl/wiki/index.php?title=Boijens,_H.J.
16. Het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch veroordeelde hem op 29 april 1946 tot 15 jaar gevangenisstraf en verlies van zijn burgerrechten. Dit vonnis werd in oktober 1946 door de Bijzondere Raad van Cassatie bevestigd. In 1954 werd hij in vrijheid gesteld. Hij heeft zijn straf uitgezeten op zijn kasteel te Amstenrade.
17. In het archief van de voormalige gemeente Hoensbroek bestaat nog correspondentie met het bestuur van de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers, kring Hoensbroek, betreffende het ter verantwoording roepen van de directeur van Limagas wegens vermeende illegale overname van het Gasbedrijf, 1944-1946.
18. Nieuws van de Staatsmijnen d.d. vrijdag 30 januari 1953, p. 2. Zie: www.demijnen.nl.
19. NSB-burgemeesters werden na de oorlog

- strafrechtelijk vervolgd in het kader van de bijzondere rechtspleging. Het feit dat zij het burgemeesterschap van de bezetter hadden aanvaard werd hen als misdrijf ten laste gelegd. De hoogte van de straf was afhankelijk van de manier waarop zij het Duitse beleid hadden doorgevoerd. Circa 500 NSB-burgemeesters werden berecht. Eén NSB-burgemeester werd ter dood veroordeeld, vele andere kregen lange gevangenisstraffen.
20. De militaire begraafplaats bevindt zich relatief dicht bij de Duitse grens. Hier liggen 85 gesneuvelde soldaten uit de Eerste Wereldoorlog en bijna 32.000 gesneuvelden uit het Tweede Wereldoorlog op in totaal 17 hectare.
 21. Hans Heltzel, *A Dutch Liberation Down South. The American Army at work in the region of Hoensbroek. Chapter 9: Hoensbroek. About the liberation.* Zie website: members.home.nl/mjbtje/090_hoensbroek.htm.
 22. Koos Groen, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* [Weesp 1984], 165.
 23. Zie: www.kranten.kb.nl.
 24. De rest van hun spullen werd aan het Nederlands Beheersinstituut overgedragen. Dat mocht de spullen verkopen. De opbrengst was voor de Staat der Nederlanden – vorm van schadevergoeding.
 25. Vanaf 1946 werd het kamp Mariënbosch ingericht als interneringskamp, “zulks ten behoeve van de overbrenging van ongewenste Duitsers naar Duitsland”. Het kamp was met prikkeldraad afgesloten van de buitenwereld. Ter weerszijden van de lanen stonden meer dan honderd gebouwen: 86 zogeheten nissenhuts, metalen halfcilindrische onderkomens voor de gedetineerden, en enkele grote houten barakken voor algemene voorzieningen zoals gaarkeuken en ziekenzaal. In oktober 1952 zijn de laatste barakken gesloopt.
 26. Ad van Liempt, *De oorlog* [Amsterdam 2011], 457-463.
 27. Jan Sintemaartensdijk en Yfke Nijland, *Operatie Black Tulip. De uitzetting van Duitse burgers na de oorlog.* [Amsterdam 2009], 99 e.v.
 28. Medio september 1947 stuurden bisschop Lemmens van Roermond en kardinaal De Jong protesttelegrammen aan de katholieke minister van Justitie Van Maarseveen. Indien noodzakelijk wilde kardinaal De Jong katholieke ambtenaren zelfs verbieden mee te werken aan uitzettingen, een onaangename verrassing voor Van Maarseveen. Van Maarseveen hield echter voet bij stuk.
 29. Zie noot 28.
 30. www.carbooncollege.nl/.../stjan/page.php?ID.
 31. Peeters is een van de schrijvers van de het standaardwerk over de geschiedenis van Hoensbroek: Venne, J.M. van de, J. Th. H. de Win en P.A.H.M. Peeters, *Geschiedenis van Hoensbroek* [Hoensbroek 1967].
 32. www.rijckheyt.nl/.../Inventaris%20secretariae%20archief%20gemeente%20Hoensbroek, p. 11.

AANGESTIPT ...

Door Roelof Braad, Mark van Dijk en Wim Noltén

Oorlogsgetroffenen WO2

Terugkeer, opvang, nasleep, A.C.M. Kappelhof (eindred.), [Amsterdam/Den Haag 2010], 72 blz., geïll., ISBN 978-905216-169-3. [uitverkocht, bijdragen op www.historici.nl].

In maart 2010 werd de digitale gids 'Oorlogsgetroffenen WO2' gelanceerd (www.oorlogsgetroffenen.nl). De digitale gids is ontwikkeld door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING) en is een wegwijzer naar de archieven rond Nederlanders die geleden hebben onder de Duitse en Japanse bezetting. De site verwijst op dit moment naar de archieven van 431 archiefvormers, organisaties, die betrokken waren bij de terugkeer, opvang en naoorlogse positie van getroffenen van de Tweede Wereldoorlog.

Via één portal wordt nu de weg gewezen naar de vindplaatsen van archieven onder andere bij het NIOD en Nationaal Archief (NA), maar

ook naar andere van belang zijnde (archief)instellingen. Dat voorziet in een behoefte, want onderzoekers en zoekers op internet gaan steeds vaker minder rechtstreeks naar websites van specifieke instellingen, om te kijken wat ze in de aanbieding hebben, maar ook omdat je vaak niet weet bij welke instelling je nu precies de juiste informatie kunt verkrijgen. De gids verwijst thematisch op categorieën naar de juiste zoekingen. Die thema's zijn: Repatriëring, Opsporing vermisten, Verificatieonderzoek, Sociale Zorg, Informatieverstrekking over personen, Rechtsherstel, Belangenbehartiging en zelforganisatie. In verband met de privacy kan er weliswaar niet gezocht worden op persoonsnamen, maar de gids biedt duidelijke informatie over waar en onder welke voorwaarden informatie over specifieke personen is te vinden. En dat is al een heel pluspunt. Want voor beginnende onderzoekers en vaak ook professionals was het vaak onduidelijk waar en hoe te zoeken en onder welke voorwaarden persoonsgebonden informatie kan worden ingezien.

Bij de presentatie van de website tijdens een studiemiddag op 11 maart in Amsterdam kregen alle aanwezigen een bundel met de daar gehouden lezingen. In de lezingen werd ingegaan op de achtergronden voor de totstandkoming van de website. Voor nabestaanden is het vaak een moeizame zoektocht naar de lotgevallen van, omstandigheden waaronder of waar een

dierbaar familielid is omgekomen of heeft gevangen gezeten. Het ambitieuze programma 'Erfgoed van de Oorlog' van het ministerie van VWS wilde oorlogsarchieven veilig stellen en beter toegankelijk maken voor een breed publiek. Er zijn in het geheel een twaalfstal portals ontwikkeld, geeft Martin Bossenbroek aan in zijn bijdrage *Archieven zonder grenzen*. Acht van de twaalf zijn ontwikkeld binnen het programma 'Erfgoed van de Oorlog' en bij de meeste websites waren het NIOD en NA betrokken. Zo zijn er naast oorlogsgetroffenen.nl de Wegwijzer Archieven WO2 van het NIOD en het NA, het oorlogsarchief van Het Nederlandse Rode Kruis, Tweedewereldoorlog.nl, de Tweedewereldoorlog-nederland.startpagina.nl, de beeldbank WO2, 'In het spoor van de oorlog' van de Koninklijke Bibliotheek, Oorlog in blik (bevegend beeld), interviews van honderden ooggetuigen op Getuigen Verhalen van Data Archiving and Networked Services (DANS), de sub-site Afscheid van Indië van het Nationaal Archief, Indië in oorlog en Kamparchieven.nl. Andere artikelen gaan over Het Indisch Platform als belangenbehartiger van de Indische gemeenschap in Nederland (Leon van Damme), het onderzoek van het Werk- en Adviescollege als schakel in de wijze van immateriële hulpverlening aan getroffenen van de Tweede Wereldoorlog (Marielle Scherer), Het moeizame proces van de centralisatie van de opsporingsbureaus voor joden (Karolien Verbrugge) de de totstandkoming van de Pensioen- en Uitkeringsraad (Dineke de Visser). In *De herinnering voorbij* gaat prof. Charles Jurgens in op hoe traumatische ervaringen, waarvan grote groepen mensen binnen een gemeenschap gelijktijdig slachtoffer zijn geworden, hun uitwerking hebben op de samenleving. Via de paragrafen de toekomst van de herinnering, herinneringscultuur, grenzen van herinnering, herinnering en archieven, komt hij in de laatste paragraaf tot de conclusie dat herinneringen en archieven op lange termijn niet vanzelfsprekend met elkaar verbonden zullen zijn en dat onderzoekers naar de geschiedenis van de 20ste eeuw tot in de verre toekomst steeds weer bij die Tweede Wereldoorlog zullen uitkomen. Er is zoveel erfgoed over die oorlogsperiode dat het er wel op leek alsof de oorlog de rest van die eeuw maar 'niet ophield met niet voorbij te gaan'. [RB]

Kerkraadse verzetshelden in de Tweede Wereldoorlog

Door J. Smeets [Kerkrade 2010], 232 blz., geïll., register, ISBN 978-90-70246-05-1.

Prijs: € 29.95.

Na een forse inleiding over het verzet in de Tweede Wereldoorlog, meer nog over welke organisaties er waren en over het leven en de waardering van verzetsmensen, komen in het boek illegale werkers uit Kerkrade aan bod. Ze kregen vaak onvoldoende waardering, omdat ze daar zelf niet om vroegen of hun activiteiten niet publiekelijk ten tonele gevoerd

werden. Sjef Smeets de beschrijving van de activiteiten van tien Kerkradse verzetsmensen, leden van de kerngroep van Rayon R.5 (Kerkrade) en het L.O. District Heerlen. Dat zijn in de volgorde van het boek: Theo Goossen, Lei Vinders, Hub en Willem Botterweck, Hein Lochtman, Gerard Frantzen, Zuster Epiphana (Maria Cyrilla van der Linden) en de longarts dokter Albert Appelman, Louis van Wersch en Hub Smeets.

In afgebeelde handgeschreven documenten en/of dagboeken en transcripties komen de verzetsmensen vooral zelf aan het woord, hier en daar voorzien van toelichtingen door de auteur en gevolgd door getuigenissen en teksten van anderen, soms 'medestrijders'. Vooral dat is de waarde van dit boek. Dagboekjes, brieven, aantekeningen van persoonlijke belevenissen, officiële getuigenissen zijn van zolders en uit archieven bij familie, kennissen en vrienden teruggevonden, verzameld en verwerkt tot dit boek. De auteur heeft zijn best gedaan om deze zo te ordenen dat er een verhaallijn uit tot stand kwam. Dat is hem voor het grootste deel wonderwel gelukt, hoewel je wel bij de les moet blijven voor het volgen van de biografieën. In de tien verhalen worden nog tal van andere verzetshelden genoemd, hun namen staan vermeld in het register achterin. Al bladerend door het boek, krijg ik de indruk, dat hun verhalen ook nog eens op deze wijze aan het papier moeten worden toevertrouwd. [RB]

100 jaar wonen bij WONEN ZUID in de regio

Door Wim Heynen. ISBN 978-90-815738-3-2, 128 blz.

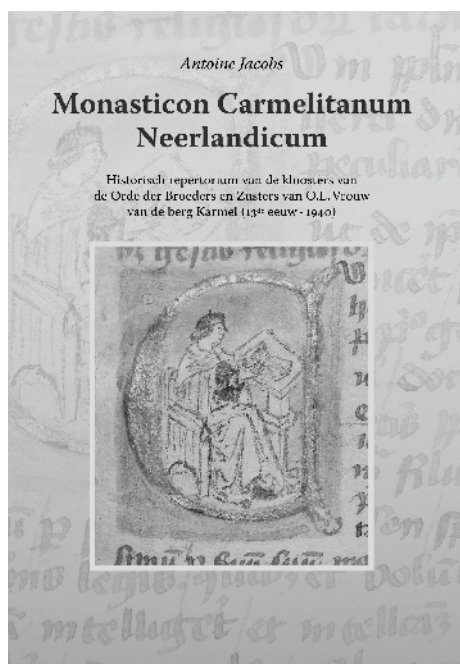
Onder redactie van WONEN ZUID en met tekst van Wim Heijnen verscheen in september 2010 een fotoboek over deze woningcorporatie. Dit naar aanleiding van haar 100-jarig bestaan in 2009 en een daaraan gekoppelde fototentoonstelling.

In korte, verhelderende teksten wordt daarbij een toelichting gegeven over

het ontstaan en de verdere ontwikkeling van woningcorporaties. Met hulp van de huurders (vermeld op p. 128) werden oudere foto's opgespoord en afgedrukt die allen zo hun eigen charme hebben. Met name voor Parkstad, in het bijzonder Heerlen en Kerkrade, hebben deze foto's aan historische waarde gewonnen, omdat vele panden inmiddels gesloopt zijn.

Bij het aandachtig doorbladeren van dit fotoboek komt men wel eens voor een verrassing te staan, zoals een opname van het geboortehuis van je echtgenote: 't Striechiezer', zo genoemd vanwege de gelijkenis van dit gebouw met een strijkijzer (p. 81). De foto toont het pand dat toen als café Clooth enige lokale bekendheid genoot. Soms is de makers de locatie niet bekend, zoals bij het seinhuisje Kerkrade-Rolduc met op de achtergrond woningen

van douaniers (p. 91), dat toen gelegen was te Haanrade, grenzend aan de Wolfsweg te Eygelshoven. Melkventer Wiel Kinckartz werd 'geblitzt' in de Vinkerstraat te Chevremont (p.102). Ook zijn er zeer mooie kleurenfoto's in opgenomen van de diverse wijken. Al met al een keurig verzorgd werk, dat zowel voor amateur als voor professionele onderzoekers erg interessant kan zijn, maar zeker voor de mensen die er ooit hebben gewoond ... [WN]

Monasticon Carmelitanum Neerlandicum

Historisch Repertorium van de kloosters van de Orde der Broeders en Zusters van O.L. Vrouw van de berg Karmel (13e eeuw – 1940), door Antoine Jacobs, [Heerlen 2011], 725 pp., ill., kaarten, indices, ISBN. Prijs € 37,50.

Wat is een monasticon? *'In de ruimere zin is een monasticon een monastiek lexicon, een naslagwerk waarin thematisch de bronnen (archief-bescheiden, literatuur en documentatie) met betrekking tot de geschiedenis van een reeks kloosters van een of meer ordes of congregaties opgenomen zijn. Een monasticon is bedoeld als werkinstrument en wegwijzer voor toekomstige onderzoekers'*, aldus de samensteller, de Hoensbroekenaar dr. A.P.J. 'Antoine' Jacobs.

Anders gezegd: dit kloeki naslagwerk heeft als doel een verzameling te zijn van alles dat over de kloosterstichtingen van de Orde van de Broeders en Zusters van O.L. Vrouw van de berg Karmel in de 'Nederlanden' op dit mo-

ment bekend is, uiteraard op een geordende wijze. Daartoe hanteerde de samensteller voor de 24 behandelde stichtingen zes categorieën: I. *Naam en ligging*, II. *Geschiedenis en betekenis van het klooster*, III. *Archief en bibliotheek*, IV. *Gebouwen, kunstvoorwerpen en andere bezittingen*, V. *Personen*, VI. *Bronnen*. Deze categorieën waren onderverdeeld in meerdere ondercategorieën. Zo was IV. *Gebouwen, kunstvoorwerpen en andere bezittingen* onderverdeeld in de paragrafen: 1. De kerk en haar verdere geschiedenis, 2. De inrichting van de kerk en het klooster (de voornaamste kunstobjecten), 3. De kloostergebouwen en hun verdere lotgevallen, 4. De verschillende begraafplaatsen (eventueel grafmonumenten), 5. Het termijngebied, de termijnhuizen, 6. Andere bezittingen en inkomsten (huizen, boerderijen, molens, landerijen, vijvers, rentes e.d.

Jacobs werkte zo'n vier jaar in opdracht aan de samenstelling van dit kloeki naslagwerk. En het resultaat mag er wezen. Niet alleen inhoudelijk: de Heerlense vormgever en uitgever Léon van Dorp maakte er een gedegen en prettig ogend boekwerk van.

Zijn deze personen de enige link van het boek met ons oostelijk Zuid-

Limburg? Bepaald niet. Twee stichtingen lagen in oostelijk Zuid-Limburg: Merkelbeek (1923; Broeders) en Heerlen (1928; Zusters).

De karmel O.L. Vrouw van het H. Sacrament werd in 1923 gesticht in een reeds bestaand gebouw in de Merkelbeekse buurtschap De Kling, nabij het middeleeuwse parochiekerkje St. Clemens. In 1878 vestigden Liefdezusters van het Kostbaar Bloed uit Sittard er een klooster annex bejaardenoord onder de titel 'H. Elisabeth'. De zusters verkochten in 1893 hun domicilie aan Duitse Benedictijnen, die grote bouwactiviteiten aan de dag legden. In drie fasen werd een grote abdij met neogotische kerk gebouwd. Aan de bloei van de abdij van de Duitse gemeenschap kwam een abrupt einde bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De karmelieten zorgden voor een nieuwe bloeiperiode. Ook de devotie bij de in 1887 gestichte Lourdesgrot, die een druk bezocht regionaal bedevaartsoord was, werd nieuw leven ingeblazen.

Het klooster werd in 1967 verbouwd tot bejaardenoord. Van 1992 tot 2000 was het complex asielzoekerscentrum. Daarna stond het leeg, verviel, en werd met uitzondering van het oude kerkje in 2009 afgebroken.

De komst van een klooster van contemplatieve zusters naar de Mijnstreek was een wens van onder anderen de vrome deken Tijssen (1865–1929) van Sittard. Hij deelde die wens met zijn Heerlense collega P.P.J. Nicolaye; Heerlen zou de vestigingsplaats worden. Op 20 juli 1928 maakte de *Limburger Koerier* bekend dat de karmelitessen naar Heerlen zouden komen om te bidden tot 'behoud des geloofs' in de Mijnstreek. De gemeenschap zou met behulp van een voortdurende aanbidding van het H. Sacrament het werk van de vele priesters moeten steunen om zo de 'gevaaren van het mijnwezen' – lees: het socialisme – te bezweren. De Stichting Flos Carmeli werd opgericht om fondsen te werven voor de huisvesting, de kleding en het levensonderhoud van de zusters.

Als behuizing had men het voormalige moederhuis van de congregaties van de Broeders van Sint-Jozef en de Kleine Zusters van Sint-Jozef op het oog. Na aandringen van bisschop Schrijnen, deken Nicolaye en de bestuurder van beide congregaties, mgr. Leo Driessen, stonden de broeders het moederhuis af. In 1930 betrokken dertien zusters, onder leiding van mater Seraphine Driessen, de zuster van mgr. Leo Driessen, het oude klooster aan de Gasthuisstraat.

Flos Carmeli ontwikkelde zich voorspoedig en de behuizing werd al snel te klein. De kleine zusters van Sint-Jozef kochten hun geliefde moederhuis terug en schonken een stuk grond aan de Putgraaf ten bate van nieuwbouw. Daar werd in 1935/36 naar plannen van de Heerlense architect A.J. Bartels een klooster met kapel gebouwd.

In 1970 verlieten zes zusters de karmel aan de Putgraaf om in de nieuwbouwwijk Rukker-Bautsch in de Palestinastraat de karmel 'Titus Brandsma' te stichten. De uitgedunde gemeenschap verliet in 1972 de karmel van Heerlen. Het voormalige klooster en de kapel zijn nu bekend onder de naam 'Luciushof'. De kapel wordt beheerd door de in 1972 opgerichte 'Stichting Kapel Putgraaf', die sinds 1993 ook eigenaar is. De kapel is elke dag open voor publiek. [MvD]

Onder de rook van de mijn - Het leven van de mijnwerker in Zuid-Limburg

Redactie: Jac van den Bogaard, Roelof Braad, Ben Gales, Menno van der Laan, Serge Langeweg, Karin Leers, Harry Strijkers en Jean Weijers [Zwolle-Uitgeverij Waanders BV 2011], 240 blz, rijk geïll., ISBN 978 90 400 77821. Prijs € 29,95.

Begin 2011 verscheen, onder bovenstaande titel, een herbewerking van de populaire serie 'Weet je nog koempel. De mijnen in Limburg' van uitgeverij Waanders uit Zwolle i.s.m. de regionale archieven en musea van Heerlen, Kerkrade, Maastricht en Sittard-Geleen.

Ook vele particulieren droegen hun steentje bij met hun verhalen en/of foto's. Het is inmiddels ruim 45 jaar geleden dat de mijnen gesloten werden en er een einde kwam aan een cultuur van bijna driekwart eeuw. In die afgelopen periode togen duizenden 'koempels'

naar de Limburgse mijnstreek om daar hun brood te verdienen. Op vele honderden meters diepte dolven zij naar het 'zwarte goud'. Hun zware lichamelijke, en ook levensgevaarlijke, arbeid werd allesbepalend voor de dagelijkse gang van zaken. Voor de koempel en zijn gezin, naaste verwanten, burens, kennissen draaide het maar om één ding: *Koel, koel en noch ins koel*. Hun leven speelde zich af in, rond en onder de rook van de mijn, waarbij tevens het religieuze leven hierin zijn weerslag vond: *'haut du ze an it wirk, dan haut ig ze dom'* was toen een geveleugeld gezegde.

Als hommage aan alle 'koelpiete' verschenen er in de loop der tijd vele publicaties, waarbij deze uitgave mooi aansluit. Het boek is (her)uitgegeven in een kloek formaat (32x25 cm) en voorzien van een drietal kaarten, een tiental plattegronden en vele foto's, ik telde er meer dan 800, waarvan vele in kleur! Ze zijn voorzien van de nodige achtergrondinformatie. Bij de foto's had soms iets meer vermeld mogen worden. Bijvoorbeeld bij de foto op p. 31. Deze is gemaakt in 1958 en betreft het wasgoed aan de lijn in de tuin van familie G. Schoormans - C. Herten, waarvan vader en vijf zonen op de 'Laura' werkten. Van Herman Heyenbrock (p. 46), bekend als industrieschilder, berust nu werk in het Limburgs Museum te Venlo. De woningen op de foto op p. 61 zijn van 'Thuis Best' (1928), en op de foto van p. 60 staat de 'P' op het kenteken P-45330 voor Limburg en het landweggetje heet nu Dentgenbachweg. Het verladen van de steenkolen op de foto op p. 149 vond plaats op de 'kolenverlading' van de Laura, met 'steejberg'. Voor mensen met een mijn-relatie, en wie heeft dat niet, zeer aanbevelenswaardig! [WN]

COLOFON

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen, Brunssum en Voerendaal.

Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen. Tel. 045-5604582. E-mail: redactie@landvanherle.nl
web: www.landvanherle.nl
Bankrekening: ING 2069907

Bestuur: ing. K. van Nuys, voorzitter; ing. E. Peerboom-van der Meer, secretaris, H. Otten, penningmeester, R. Braad, S. Giezenaar, R. Habets BICT, mr.ir. J. Smeets.
Redactie: R. Braad, hoofdredacteur; S. van Daal BA; drs. M. van Dijk; dr. F. Gerards; drs. K. Linders (eindredacteur); W. Nolten; drs. D. Smeets-Habets.

Richtlijnen voor de auteurs: Artikelen kunt u per post of liever per e-mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN 0166-2988
Jaargang 61

Verschijnt driemaandelijks. Abonnementen per jaar € 17,00 of € 16,00 per automatische incasso. Looptijd van een abonnement uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers nageleverd. Los nummer: € 5,- excl. portokosten.
Prijs van dit nummer: € 5,00

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems, Hoensbroek.
Druk: Schrijen-Lippertz Media B.V.

